

РАДНИЧКЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ШКОЛЕ У СРБИЈИ 1903—1914. ГОДИНЕ

На иницијативу Радована Драговића, секретара Српске социјал-демократске партије, у Београду је крајем 1903. године, исте године када је формирана и сама странка, почела са радом прва социјалистичка радничка школа.¹ Са кратким прекидом у 1905—1906. години, овакве школе радиле су све до 1912. године.²

У то време, 1903. године, налазила се на челу Српске социјалдемократске партије група социјалиста која је деловала у српском радничком покрету још у периоду његова стварања, у време када је покренут први марксистички лист у Србији *Социјалдемократ* и када се око Централног одбора окупио први организациони центар модерног радничког покрета.³ Један део ових социјалиста изграђивао је своја схватања под утицајем различитих социјалистичких идеја Св. Марковића, В. Целагића, Чернишевског, Ласала (*Lassalle*), Писарева, Ренара (*Renard*), Геда (*Guesde*), Бернштајна (*Bernstein*) и др. док се други део развијао под изразитим утицајем марксиста и немачке социјалне демократије. Различитост тих идеолошких утицаја условила је појаву идеолошких неслагања још на самом почетку организовања радничке класе у Србији и, нарочито у прво време постојања странке, допринела појачаном раду на идеолошком изграђивању не само вођа

¹ О радничким социјалистичким школама није у нашој историографији посебно писано. Нешто о тзв. синдикалној школи Радована Драговића писао је др Сергије Димитријевић (*Радован Драговић*, Београд 1954, 84). О истој школи као и о школама у 1906, 1907. и 1908. години писали су на основу само неколико чланака из *Радничких новина Брана Вељановић* (*Рад Српске социјал-демократске партије и Главног радничког савеза на просвећивању и културном подизању радника у Србији до Првог светског рата*, *Историјски гласник*, 1—2 1958, 47—48), и др Душан М. Савићевић (*Допринос српских социјалдемократа васпитању и образовању радничке класе*, ССДП, научни скуп посвећен Димитрију Туцовићу, Београд 1964, 183—185).

Поред опште литературе и радничке штампе аутор је користио и фондове ССДП архива Института за раднички покрет и архива Института за историју радничког покрета Србије и нашао врло мало података. Нешто важних података пружа записник седница Главне партијске управе ССДП који се налази у архиву Института за историју радничког покрета Србије.

² Овај организован облик предавања из политичких знања у мате-ријалима назива се различитим именима — социјалдемократски курс, синдикална школа, агитаторска школа, социјалистичка школа, радничка школа и партијска школа. Ради неспоразума до кога би могло доћи, ми ћемо, условно, употребљавати термин радничка социјалистичка школа.

³ То су били: Драгиша Лапчевић, Јован Скерлић, Коста Јовановић, Радован Драговић, Драгиша Турић, Недељко Кошанин, Димитрије Туцовић, Никола Величковић, Веља Стојановић, Триша Кацлеровић, Лука Павићевић и др Михајло Илић.

покрета него и већег дела радника. Борба марксистичке струје, представљене у лику Радована Драговића и Димитрија Туцовића, са групом Јована Скерлића, Косте Јовановића и Милорада Поповића, допринела је раширивању битних питања односа синдиката и партије, улоге политичке и економске борбе радника, као и односа социјалне демократије према буржоаским партијама. Она је истакла на прво место потребу што јачег и интензивнијег рада на ширењу социјалдемократских идеја, уношењу социјалистичке свести, формирању марксистичког погледа на свет и потискивању свих других назора који им противурече. Та потреба била је утолико уочљивија нивоу радника, својом публицистичком делатношћу (издавањем брошура, покретањем листова), одржавањем предавања и конференција⁴ успела да привуче знатан део синдикалних руководилаца па чак и извесно време задржи знатан утицај у управама Удружења трговачких помоћника, Савеза дрводељских и Савеза абадијских радника.⁵

Недостатак класне свести код већег дела радника огледао се и у раду синдикалних организација. „Синдикати стоје врло рђаво — писао је 17. августа 1904. године Драгиша Лапчевић Димитрију Туцовићу — „и по броју чланова, и по раду и по свести [...] То сам се уверио у неколико синдиката које обилазим [...] У синдикатима је неред какав се само да замислити. Држе седнице и решавају обично административне ствари што би могао сам секретар свршити, а о правом синдикалном раду нема ни помена. То долази отуда што људи апсолутно ништа не знају и што предавања, која су им одржана нису ништа на њих утицала. Мораће се нешто предузети, да се људи оспособе, освесте и крену на рад.“ (Подвукла С. Б.)⁶ Та потреба била је утолико већа уколико је српски социјалдемократски покрет бројно јачао и уколико се заоштравањем класних супротности све више тражило од сваког појединца и од организације као целине правилно схватање метода и циљева борбе социјалне демократије.

О проблему класног просвећивања радника нема знатнијих радова, поготово не у првом периоду, непосредно после оснивања партије. У свим, или готово свим чланцима објављеним у радничкој штампи више се указује на значај просвећивања радника, односно, апелује се на синдикалне и партијске организације да проширују знање својих чланова, шире класну свест радника одржавањем зборовна, конференција и предавања. Нешто више о овом питању писали су Радован Драговић и Димитрије Туцовић полазећи од познате Марксове поставке да пролетери имају један елеменат успеха — масу (број), али да маса вреди само тада када је уједињена организацијом и вођена циљем којег је свесна. Парафразирајући ову Маркову мисао Радован Драговић је, говорећи о значају свести, солидарности и дисциплине за радничке организације, истицао да је за успех организације потребно не само да има велики број чланова него да те чланове „једнаки погледи и једнаке жеље с ј е д и њ у ј у у једну једноставну и снажну целину, која ће бити у свако доба спо-

⁴ Група Милорада Поповића располагала је недељним часописом *Свест* и листом *Ново време*, синдикалним органима Савеза дрводељских радника и Удружења трговачких помоћника — *Дрводељским радником* и *Трговачким помоћником*. Поред тога Милорад Поповић је издао и две брошуре: *Нека се чује и друга страна* и *Нов закон о радњама и трговачки помоћници*. У току 1904. године он је, додуше по одобрењу Главне партијске управе, Контролне комисије и Главног радничког савеза, одржао низ предавања на којима је износио своје ставове о односу синдиката и партије (записник седнице Главне партијске управе ССДП, без датума, архив Института за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту аИРПС), СДП, 65а, 40).

⁵ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, Београд 1954, 104.

⁶ Архив Института за раднички покрет, Београд (у даљем тексту АРПЈ, фонд СДП, рег. бр. 4.

собна за напад и одбрану“ као и да то јединство, које се рађа из рад-
дексту ИРПС), СДП, 65а, 40).

ничке свести, чини „онај фактор, који даје снагу целокупном рад-
ничком покрету“⁷. Само онај учесник у радничкој борби који схвати
свој друштвени положај, схвати своје радничке интересе и поведе
борбу за бољи живот и ослобођење своје класе може се назвати
свесним радником, а „ако организација нема свесних радника (клас-
но свесних С.Б.), она нема најбитнијег услова за опстанак и осуђена
је да после узалудних напора и лутања коначно пропадне“⁸.

У првој глави своје брошуре *Социјалдемократски агитатор*, пола-
зећи од исте Марксове поставке да се социјалистичка партија не може
развијати и снажити ако се не буде у социјалистичким масама ши-
рило знање (незадовољство само по себи није довољно, потребно је
направити га свесним и упутити га правилно), Туцовић је истицао да
је први услов за здрав развитак и напредак радничког покрета и со-
цијалне демократије постојање једног кадра агитатора, „људи који
су се оспособили не само да социјалистички мисле већ да то и на
друге преносе“ као и да је „акција сваке социјалдемократске партије
утолико поузданија, правилнија, темељнија у колико је
шири круг социјалистички просвећених и уздигнутих радника кроз
које масе говоре“⁹.

За успешно деловање у масама, односно за успешно политичко
деловање један агитатор који потиче из пролетерске средине већ
самим својим пореклом мање-више остварује и има те претпоставке.
Наиме, како потиче из пролетерске средине, он ту средину схвата и
говори њеним језиком пошто познаје њене проблеме, јер су то и ње-
гови проблеми. С друге стране, према речима Димитрија Туцовића,
тај је „елемент савршено недовољан ако се не споји са теориј-
ским образовањем у социјализму које једностраност и ограниченост
искуства замењује широким погледом на цео живот и стваралачкој
енергији и нагону за борбом даје правога социјалистичкога — револу-
ционарнога полета. Тек тада његово биће прожима ватрена жеља да
оно што сам зна пренесе и на друге, да своје другове по патњама
уздигне у редове бораца — (што је) жеља сваког истинског борца и
револуционара“¹⁰.

Зато ће Српска социјалдемократска партија са стварањем синди-
калних и партијских организација и преласком на свакодневни прак-
тични рад прићи школовању социјалистичких агитатора, који ће,
имајући у виду увек интересе целог покрета, бити носиоци класне
борбе радника, радити на ширењу социјалистичких идеја и органи-
зовања радника, једном речју учинити раднике свесним њихових
класних интереса, њихове историјске улоге и њихових друштвено-
политичких задатака.

Та настојања везана су у првом реду за деловање секретара Пар-
тије Радована Драговића који ће бити иницијатор и организатор прве
радничке социјалистичке школе у Србији¹¹. После његове смрти (25.
децембра 1905) Српска социјалдемократска партија ће све до 1908. го-
дине покушати да бар донекле одговори овој потреби, тј. спреми један

⁷ Р. Драговић, *Пред главне синдикалне скупштине, Избор чла-
нака*, Београд 1954, 351.

⁸ Исто.

⁹ Д. Туцовић, *Социјалдемократски агитатор*, Београд 1911, 3.

¹⁰ Исто, 4.

¹¹ У оквиру рада Београдског радничког друштва које је у периоду
до 1903. године било главни носилац политичког образовања радника,
држао је Радован Драговић почетком 1902. године курс из политичке еко-
номије и историје радничког покрета (*Радничке новине* 12. I 1902, 2. II
1902). Према сећању Ранка Живковића, предавања је држао само Радован
Драговић. Курс је трајао три месеца. (С. Димитријевић, Радован Драго-
вић, Београд 1954, 42.)

број агитатора који би руководили радом синдикалних и партијских организација.

Са консолидацијом Партије, снажењем и развијањем радничког покрета и нарочито приливом нових пролетерских маса у социјал-демократске организације, све више се истицало на прво место питање „просвећивања и обрађивања маса у духу теорије и начела социјалне демократије“. У том циљу донесена је на Шестом конгресу Српске социјалдемократске партије одлука о установљењу прве сталне радничке социјалистичке школе и тиме ударени темељи систематском и организованом раду на школовању социјалдемократског подмлатка.¹²

На идућем, Седмом конгресу усвојена је и прва резолуција о агитацији и организацији која, мада не говори о потреби стварања одговарајућих кадрова, индиректно, задацима које ставља пред агитацију, подразумева и рад на формирању таквих кадрова који би били у стању да реализују задатке изложене у резолуцији, тј. како се у самом тексту резолуције каже:

- „а) да формулисану класну политику открива(ју) у свакој друштвеној појави, на сваком конкретном случају, у целој политичкој борби;
- б) да експлоатисану класу ослобађа(ју) умнога ропства, које је продукт класног угњетавања;
- в) да велику револуционарну енергију радничке класе оплоди(е) класном свешћу и социјалистичким схватањем;
- г) да крене радничке масе и у њима пробуди мисао, иницијативу у економској и политичкој борби и у свима формама друштвеног живота. Агитација социјалне демократије има да сједињује социјализам и раднички покрет, последњу реч револуционарне мисли људске с последњим актом класне борбе.“¹³

У извештају Главне партијске управе Деветом конгресу ССДП такође је констатовано да „социјална демократија не може бити задовољна тиме што ће позивати и уписивати раднике у своје организације“, него да је за даљи рад пре свега потребно што потпуније социјалистичко просвећивање маса које све више прилазе покрету, чеће путовање изграђених социјалистичких агитатора по земљи, „подизање угледа и распостирање утицаја партије на што шире масе пролетаријата уз највеће чување принципијелне чистоте и начелне правилне и реалне политике од декласираних радова [...] унутрашње снажење партије социјалистичким просвећивањем маса, изграђивањем људи за разноврсне организаторске, агитаторске, журналистичке и претставничке функције“.¹⁴

Од необичног је интереса и резолуција о просветном раду у покрету коју је Павле Павловић поднео Шестом конгресу Главног радничког савеза. Резолуција је првобитно била стављена на дневни ред конгреса Партије, али је у току самог рада донесена одлука да о њој решава заједнички конгрес Партије и синдиката.¹⁵ У ствари, текст саме резолуције не разликује се од горенаведене препоруке. И овде се истиче да је за успешно вођење како синдикалне тако и политичке борбе као и за правилан развитак свих организација и покрета као целине „прва и најважнија погодба просвећивање и обрађивање маса у духу теорије и начела социјалне демократије“.¹⁶

Међутим, мада је српска социјална демократија истицала да први циљ њене акције „јесте и мора бити социјалистичко просвећивање радничких маса“¹⁷ у просвећивању није гледала „алфу и омегу

¹² *Историјски архив КПЈ*, т. III, Београд 1950, 82.

¹³ Исто, 119.

¹⁴ Исто, 203.

¹⁵ *Радничке новине* (у даљем тексту: РН) 14. VI 1911.

¹⁶ РН 15. VI 1911.

¹⁷ РН 12. I 1908.

своје акције“. „Ми не стојимо на ономе наивноме гледишту — писале су *Радничке новине* — „примитивнога посматрања историје и друштва које је избацило у свет ону крилату глупост: ко зна све тај може све! [...] Тако су некада могли мислити наше претече социјалисти утописти; тако данас могу сматрати — само анархисти.“¹⁸ Истовремено, према њиховом мишљењу, овакво схватање нимало не деградира значај науке и просвећивања. Развитак економских односа и продуктивних снага који припремају земљиште за социјалистичко друштво само је претходни услов за остварење социјалдемократских идеала. Први услов јесте привлачење у социјалистичке организације свих експлоатисаних радника. „То је пак могућно само тако ако они буду били свесни свога положаја у данашњем друштву и историјског задатка пролетаријата [...] у таквом историјском положају пролетаријата, револуционисање глава постаје првим ступњем револуционисања друштва. Просвећивање радничке класе бива један акт револуције.“¹⁹

Радничке Социјалистичке школе 1903—1908. године

а) *Социјалдемократски курс*. — („Синдикална школа“ Радована Драговића).

Српска социјалдемократска партија, основана 20. јула 1903. године, деловала је под специфичним условима привредног, друштвено-економског и политичког живота Србије. Почетком XX века капитализам се у Србији изразитије афирмише као основни друштвени однос, долази до убрзаног раслојавања села, пораста градова и индустрије а самим тим до повећања броја радника. Радничка класа Србије, регрутована великим делом директно са села, материјално необезбеђена, изложена суровој експлоатацији раног капитализма била је једним добрим делом културно заостала, неписмена. Као таква, она је представљала главни елемент који је Српској социјалдемократској партији требало да пружи масовну базу за њен даљи развитак и деловање. Руководство ССДП је при формирању и деловању Партије настојало да сачува и спроводи доследно програм и принципе пролетерског интернационализма, водећи рачуна о условима и могућностима српског пролетаријата. Из тих разлога оно ће покушати да реши проблем теоријског образовања и класног просвећивања њених основних синдикалних и партијских кадрова. Нарочито је била у том правцу усмерена делатност њеног првог секретара Радована Драговића. Од првих почетака постојања Партије, свестан да без разумевања и савлађивања основних принципа теорије научног социјализма, како од стране вођства покрета вако и од стране већег броја радника, не може бити здравог и чврстог и за борбу способног покрета, Радован Драговић је неуморно настојао да изгради кадар агитатора који ће ширити социјалистичке идеје, руководити класном борбом радника и организовати ту борбу на економском и политичком пољу.

У том циљу он је и организовао у јесен 1903. године прву радничку социјалистичку школу у Србији.²⁰ Ова школа, која је дуго

¹⁸ РН 23. IX 1908.

¹⁹ РН 23. IX 1908.

²⁰ РН 26. XI 1903, 14. I 1904, 21. VIII 1904, 6. X 1904, *Радник* (Крагујевац) 1. I 1906; Драгиша Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, 218; Д. Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд 1920, 176; Триша Кацлеровић, *Радован Драговић*, Београд 1954, 29; Т. Кацлеровић, *Димитрије Туцовић, борац за јединство покрета, Изабрани списи Димитрија Туцовића*, књ. I Београд, 1949 стр. XLV.

времена остала у сећању савременика као прва синдикална школа, радила је још у току јануара 1904. године²¹ и „дала покрету приличан број доста добро верзираних пропагандиста и агитатора“ којима се у великој мери има захвалити што је српски синдикални покрет отпочео хватати дубљег корена.²² Школу је завршило око 15 слушаалаца²³, и то углавном типографа.²⁴

Радован Драговић, организатор школе, појављује се и као једини предавач.²⁵ Предавао је о синдикатима, социјалдемократском програму и начелима социјалне демократије.²⁶ Предавања о радничком законодавству, која су такође била предвиђена, нису одржана због болести Радована Драговића.²⁷ Као што се види, Радован Драговић је настојао да кроз програм овог такозваног синдикалног курса ближе упозна слушаоце са материјом изложеном у програму и начелима со-

До сада нисмо наишли на материјале који би пружили податак о тачном датуму почетка рада школе, али се из *Радничких новина* од 26. XI 1903. године види да је основана крајем 1903, у сваком случају пре 22. новембра, јер из тог времена датира писмо Ђака I социјалдемократског курса упућено Драгиши Лапчевићу. (РН 26. XI 1903.)

²¹ Сулшаоци школе, заједно са дилетантском групом Београдског радничког друштва и чланова групе Великошколаца социјалиста, приредили су 18. I 1904. године забавно вече. (РН 14. I 1904, 21. I 1904, 29. XII 1904.)

²² Д. Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, 218.

²³ РН 6. X 1904.

Према сећању Милана Стојановића, ташнерског радника, Милана Станојевића, опанчарског радника, и Ранка Живковића, зидарског радника, првој генерацији те школе припадали су, поред ове последње двојице, исто тако и Влада Остојић, каменорезачки радник, Сава Ковачевић, јорганџијски радник, Јанко Петаковић, инсталатерски радник и Маринко Живковић, кројачки радник. (Цитирано према дру С. Димитријевићу, *Радован Драговић*, Београд 1954, 84.)

Према казивању Павла Павловића, поред горенаведених радника, школу су посећивали и Никола Марчетић, обућарски радник, Алберт Фирт, електричарски радник, Негослав Илић, ташнерски радник, и Живко Правдић, лимарски радник. (Аутор овог рада добио је податке од Павла Павловића 25. VII 1966. године.)

Не може се са сигурношћу прихватити казивање горенаведених савременика, поготово не сећање Павла Павловића, који се тек 1906. године дрисупа радничком покрету. Пре би се могло претпоставити да је један део ових радника похађао једну од школа које су радиле у периоду до 1908. године.

Са сигурношћу се само може рећи да су ђаци прве или друге године ове школе били: Мића Соколовић, типографски радник, доцније један од организатора радничког социјалистичког покрета у Босни и Херцеговини (D. Tucović, *Pozdrav iz Srbije, Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1908, 14; РН 13. V 1906; Д. Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд 1920, 171), В. Анђелковић, типограф (РН 17. I 1906), Сава Ковачевић, јорганџијски радник (РН 28. XII 1905).

У својим сећањима Виљем Пипал, типографски радник, такође наводи да је био ђак Радована Драговића. (ИРПС, Стенографске белешке, сећања старих револуционара, рег. бр. 13.302.) Лука Павићевић пак тврди да је школу похађао и Никола Величковић, столарски радник (Исто.)

²⁴ У августу 1904. године писале су *Радничке новине* да се поред тога што је релативно био мали број слушаалаца, и то највише типографа, сетила у покрету појава добрих агитатора (РН 21. VIII 1904). Међу горенаведеним слушаоцима само су Мића Соколовић, В. Анђелковић и Виљем Пипал били типографски радници, што такође наводи на помисао о друкчијем саставу школе.

²⁵ РН 21. VIII 1904, 6. X 1904. — Др Сергије Димитријевић у свом раду *Радован Драговић* наводи поред Радована Драговића као предаваче на школи Д. Туцовића и Д. Лапчевића. (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, Београд, 1954, стр. 84.) Из до сада пронађеног материјала нисмо могли доћи до овог закључка.

²⁶ РН 21. VIII 1904.

²⁷ Исто.

цијалне демократије. И после завршетка школе Драговић одржава везе са слушаоцима настојећи да их што више укључи у свакодневни политички и синдикални практични рад.²⁸ Према речима Луке Павићевића, он „лично одабира раднике за чије се социјалистичко зашпитање нарочито брине. У томе иде тако далеко, да своје ђаке позива својој кући: разговара са њима о свима потребама радничког живота; даје им задатке; из своје библиотеке даје им књиге на читање, и после недељу дана доводи их опет кући да их преслишава“²⁹. Исто-времено, он настоји да се радници и преко штампе, предавања, кон-ференција, зборова, упознавајући се са идејама социјалне демокра-тије уопште и посебно са непосредним циљевима и задацима Српске социјалдемократске партије, оспособе за извршавање свакодневних задатака — организовање синдикалних пододбора, партијских органи-зација, одржавање седница, зборова, припремање штрајкова и сл.³⁰ Зато ће Радован Драговић у успомени својих савременика остати као први и највећи раднички учитељ „из чије су школе изашли... нај-бољи пролетерски борци“³¹.

б) Социјалдемократски курс („Агитаторска школа“)³²

Пошто је школа Радована Драговића показала успеха, наставила је рад и идуће школске године. Одлука о оснивању школе донесена је на конференцији коју је Главни раднички савез одржао са упра-вама појединих синдикалних савеза средином августа 1904. године.³³ Први час одржан је 23. августа 1904. године.³⁴ Није објављен програм рада, само се у *Радничким новинама* каже да ће предавања бити „разноврсна, интересантна и веома потребна“ као и да се је пријавио много већи број слушалаца него за I социјалдемократски курс.³⁵ Ме-ђутим, можемо претпоставити на основу једне notiце, објављене та-

²⁸ РН 18. VI 1905.

²⁹ Лука Павићевић, *Развитак радничког покрета Србије, Извештај Београдске радничке коморе о раду 1926—1931*, књ. II, Београд 1932, 50.

³⁰ Крајем 1904. године објавио је Радован Драговић у *Радничким новинама* у петнаест наставака позната Брингманова практична упутства о раду на оснивању синдикалних организациј, одржавању зборова, конфе-ренција, штрајкова итд. (Радничке новине, 16, 20, 23, 30. X 1904; 3, 6, 10, 13, 17, 20, 24, 27. XI 1904; 1, 18 и 25. XII 1904.)

³¹ Д(имитрије) Т(уцовић), *Радован Драговић у личној успомени*, РН 27 XII 1905; Д. Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд 1920, 176; Аноним (Т. Кацлеровић), *Радован Драговић, Радник 1. I 1906*; Аноним (Д. Поповић), *Радован Драговић*, РН 27. XII 1905; Аноним (Д. Лапчевић), *Радован Драговић, Живот*, 1906, св. 3, 112.

³² Школа се у изворима назива час II социјалдемократски курс час агитаторска школа. (ИРПС, ЗДТ, 172, РН 13. XI 1904; 16. II 1905; *Дрво-дељски радник 1. I 1905*.)

³³ РН 21. VIII 1904. — У исто време писао је Драгиша Лапчевић Ди-митрију Туцовићу: „Радован ће од краја овог месеца отпочети са школом. Велико је расположење за учешће, и од ње ће бити велике вајде: неко-лико десетина људи оспособиће се за рад.“ (АРПЈ рег. бр. 4.)

³⁴ РН 23. VIII 1904.

³⁵ РН, 6. X 1904. — Да би омогућили лечење Радовану Драговићу, слу-шаоци II социјалдемократског курса приредили су заједно са Радничким певачким хором, Радничком позоришном групом и члановима групе вели-кошколаца социјалиста 27. XI 1904. концерт. Представници групе која је приредила концерт — Жика Тимотић, Жика Топаловић, Таса Петковић и Жика Димитријевић на седници Главне партијске управе 5. XII 1904. године лично су замолили Драговића да прими чист приход са забаве као знак особите пажње „свих другова из покрета“. (ИРПС, СДП, 65а; За-писник седнице ГПУ ССДП, 5. XII 1904; РН 3, 13, 20, 24. и 27. XI 1904; 1, 4, 9. и 29. XII 1904; *Дрводељски радник 1. I 1905*.)

кође у *Радничким новинама*, да су два пута недељно одржавана предавања о радничком законодавству, синдикатима и социјализму.³⁶

У сачуваним материјалима наводе се као предавачи поред Радована Драговића, Драгиша Лапчевић и Димитрије Туцовић.³⁷ Школа је завршила рад с пролећа 1905. године.³⁸

Није нам познато да ли је школа радила школске 1905/06. године. Крајем 1905. године Партија је поново преживљавала кризу. Тек што се утишала синдикалистичка опозиција која је смрћу Милорада Поповића изгубила свог идејног вођу, појавила се нова анархистичка струја која је, мада није имала „већег утицаја, представљала извесну кочницу у развиту покрета“³⁹. У августу 1905. године основан је анархистички лист *Хлеб и слобода* — лист за слободни и револуционарни социјализам, који је продужио борбу против централистичке организације Радничког савеза, коју је почео Милорад Поповић. Ускоро је основано и анархистичко удружење, раднички клуб „Једнакост“. У самој Главној партијској управи дошло је такође до низа сукоба личне и принципијелне природе. Готово једна за другом следиле су оставке на чланство у Главној партијској управи њених најистакнутијих људи.⁴⁰ Смрћу Радована Драговића и одласком у војску Димитрија Туцовића криза се само појачала. Због оваквог стања био је занемарен рад у организацијама и вероватно у таквој ситуацији није ни дошло до покретања школе коју је Партија намеравала да отвори у зиму 1905. године. Наиме, на скупштини Савеза дрводелских радника, 28. августа 1905. године, Димитрије Туцовић, као изасланик Главног радничког савеза, препоручио је млађим члановима синдиката да ступе у радничку социјалистичку школу која ће почети рад у зиму исте године.⁴¹

в) Агитаторска школа 1906 — 1907. године

На основу одлуке Главне партијске управе, Главног радничког савеза и Синдикалног већа основана је у јесен 1906. године за чланове синдикалних и партијских организација тзв. Агитаторска школа.⁴² Овде се први пут изричито каже да је школа намењена школовању и чланова Партије и чланова синдиката. То није било случајно. Наиме, преношење тежишта рада Главне партијске управе и чланова Партије у протеклом периоду уопште на синдикалну агитацију било је условљено како потребом успостављања правилног односа између Партије и синдиката после антипартијске делатности групе *Ново време* тако и потребом даљег подизања и ширења покрета међу радницима, нарочито у провинцији, потребом стварања организоване класне базе на коју ће се сама Партија ослањати, коју ће класно просвећивати и из које ће црпсти нове присталице и сама се самоољавати и развијати. То је било уочено и на Трећем конгресу Партије, када је, сходно општем ставу српске социјалне демократије о јединству економске и политичке борбе, израженом још на Првом конгресу Партије, истакнуто да је такав рад био пре свега једностран и да је потребно да агитација буде тако организована да развија и синдикалне и партијске организације, односно да политичка

³⁶ РН 23. X 1904.

³⁷ АРПЈ рег. бр. 4; ИРПС, ЗДТ-172; РН 6. X 1904, 3. XI 1904, 29. X 1904.

³⁸ РН 12. II 1905.

³⁹ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, Београд 1954, 123.

⁴⁰ Записник седнице ГПУ ССДП, 18. VII 1905, 22. VII 1905, 25. VII 1905; Извештај ГПУ и Извештај контролне комисије IV конгресу ССДП; *Историјски архив КПЈ*, т. III, 69—78; РН 27. VI 1906, 29. VI 1906, 1, 4, 6, 13, 18. 22. и 25. VII 1906.

⁴¹ РН 3. IX 1905. — Према Триши Кацлеровићу, школа није постојала у 1905/06. школској години. (ИРПС, Мемоари Т. Кацлеровића, 34.)

⁴² РН 30. IX 1906; *Радник* 30. IX 1906.

организација мора бити „приближно јака синдикалној“.⁴³ У току идућих година Партија ће, свесна да се успеси „у свима класним акцијама пролетаријата којима она руководи заснивају на учешћу синдикалних каогод и партијских организација, на учешћу све масе организованих и социјал-демократски просвећених радника без обзира на форму организација“⁴⁴, настојати да не одваја рад на снажењу синдикалног покрета од рада на формирању пролетаријата за политичку борбу. Из тог разлога ће ова Агитаторска школа, као и све касније, бити постављена на ширим основама — она ће имати задатак да ради на школовању и чланова Партије и чланов синдикта који ће сходно настојањима Партије радити на јединству економског и политичког покрета.

Припреме за оснивање школе почеле су још у лето 1906. године. Таса Милојевић, тада секретар Главне партијске управе, упутио је 27. јула писмо Димитрију Туцовићу у коме га извештава о намери партијског већа да на јесен поново отвори „агитаторску школу“ као и одлучи да се у августу месецу сазове једна конференција, нека врста саветовања о уређењу школе. На конференцији је требало да узме учешћа чланови из Београда, док би се од другова који се не налазе у Београду или нису из Београда тражило писмено мишљење. Тим поводом Милојевић и упућује писмо Туцовићу који се у то време налазио у војсци и моли га да му одговори на низ питања — о потреби школе, уређењу, избору слушалаца, наставницима, средствима за уређење школе, курсовима и др.⁴⁵

Исто писмо упутио је Т. Милојевић и Драгиши Ђурићу и вероватио осталим истакнутим члановима радничког покрета.⁴⁶ На жалост, није сачуван одговор Д. Туцовића нити нам је познато да ли је у августу месецу одржано намеравано саветовање о овим питањима. Крајем септембра објављена је у *Радничким новинама* одлука о узајамном споразуму управа Партије, Главног радничког савеза и Синдикалног већа о оснивању школе.⁴⁷ Школа је почела са радом 9. новембра.⁴⁸ Било је предвиђено да настава траје шест месеци⁴⁹ и да садржи синдикални и социјалистички курс.

Синдикални курс обухватао је следећа предавања: о синдикалним организацијама и условима њихова напредовања, о средствима синдикалне борбе (штрајк, бојкот, тарифа), о односу између економске и политичке борбе. Уз овај курс је и курс из политичке економије. Предавања је држао Драгиша Лапчевић.

У другом, *социјалистичком курсу* Триша Кацлеровић држао је предавања из социјалистичке теорије: о утопијском и научном социјализму, о Карлу Марксу, о класној борби, социјалистичкој тактици и практичној борби (спровођењу принципа класне борбе, политичка борба, социјалистичка партија, освајање политичке власти и победи социјалне демократије).⁵⁰

Интересовање за школу било је доста велико. Наиме, јавило се 160 кандидата, али је, пошто је број слушалаца био ограничен, примљено само 70.⁵¹ Управе синдикалних и партијских организација слале

⁴³ *Историјски архив КПЈ*, т. III, Београд 1950, 59.

⁴⁴ Исто 176.

⁴⁵ ИРПС, ЗДТ, 172.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ РН 30. IX 1906.

⁴⁸ РН 9. XI 1906. — Часови су одржавани у Теразијској основној школи, преко пута кафане „Два јаблана“, у улици где је било и уредништво „Радничких новина.“ (РН 2. XI 1906.)

⁴⁹ *Радник*. 30. IX 1906.

⁵⁰ Програм је објављен у *Радничким новинама* 30. IX 1906. и у крагујевачком *Раднику* такође 30. IX 1906.

су спискове одређених људи управи Главног радничког савеза⁵² која је, вероватно, у заједници са Главном партијском управом вршила избор слушаалаца. Изгледа да су поједини савези сносили трошкове одржавања школе. Тако су на пример Савез молерско-фарбарских и лакирерских радника, Савез месарских радника и Клуб керамичких радника издали за радничку школу 32.80 дин.⁵³ Поред тога, Клуб керамичких радника издао је за књиге ђака радничке школе 16.50 дин.⁵⁴ Нејасно је само да ли су издате суме значиле помоћ школи или су можда синдикати плаћали уписнину за своје чланове.

Поред редовних предавања било је предвиђено и одржавање по-времених дискусија као и практичан рад са ученицима — вежбање у реторици и изради писмених састава, одржавање ширих конференција на којима би слушаоци школе заједно са осталим радницима дискутовали о појединим питањима.⁵⁵

Мада је само делимично остварен предлог изложен у писму 'Г. Милојевића Д. Туцовићу, српска социјална демократија је први пут свесно пришла проблему образовања својих синдикалних и партијских кадрова. Поводом отварања школе писале су *Радничке новине*: „Ми са радом поздрављамо овај први систематски рад на социјалистичком и класном образовању пролетаријата, и убеђени смо да ће нам идућа година рада у свима нашим организацијама благодарити спреми и знању нових агитатора и организатора и говорника — показати доста знања, доста напретка и доста живота.“⁵⁶

г) Радничка социјалистичка школа 1907—1908. године

Са истим намерама, „са задатком да социјалистички образује другове који активно раде у покрету, како политичком тако и у синдикалним организацијама“⁵⁷ такође према одлуци Главне партијске управе⁵⁸ отворена је радничка школа у јесен 1907. године. Предавања су почела 18. децембра 1907. године.⁵⁹ Немамо тачних података када је школа престала да ради, али часови су одржавани још у току априла 1908. године.⁶⁰

Програм рада радничке школе одређен је у основним цртама на седници Главне партијске управе 10. септембра 1907. године, када је решено да се курсови одржавају из следећих предмета:

1. Класна борба и класни интереси, предавач др Недељко Кошанин;
2. Минимални програм ССДП, предавач Живота Ђурковић;
3. Законско осигурање радника, предавач Аца Павловић;

⁵¹ РН 9. XI 1906; *Радник*. 30. IX 1906. — Један од ђака ове школе био је и молерски радник Светозар Ђорђевић Тоза, активни партијски и синдикални радник из Пожаревца. (Т. Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу и срезу пожаревачком*, Пожаревац 1956, 109.)

⁵² РН 30. IX 1906, 19. X 1906.

⁵³ РН 13. I 1907, 30. I 1907, 17. II 1907, 28. IV 1907.

⁵⁴ РН 17. II 1907.

⁵⁵ РН 30. IX 1906.

⁵⁶ РН 9. XI 1906.

⁵⁷ РН 25. X 1907.

⁵⁸ Одлука је донесена једногласно а на предлог Д. Лапчевића. Седници су присуствовали: М. Перкић, А. Павловић, Ј. Никачевић, Н. Кошанин, Н. Величковић, Ж. Ђурковић, М. Живковић, М. Савић. (ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ ССДП, 10. IX 1907.)

⁵⁹ РН 18. XII 1907.

⁶⁰ РН 3. IV 1908 .

4. Заштитно радничко законодавство, предавач Живота Ђурковић;

5. Теорија и пракса синдиката, није био одређен предавач.⁶¹

Програм је објављен у *Радничким новинама* 25. октобра 1907. године и не садржи 5 тачака.⁶²

Овде је необично важно указати на уску повезаност једног дела овог програма — курс о заштитном радничком законодавству са резолуцијом о истом питању усвојеном на Петом конгресу ССДП средином 1907. године. Полазећи од тога да је радничко заштитно законодавство „веома важно и веома сложено“ и да се не може брзо правилно решити, а будући да ће поједини делови тог законодавства бити поднесени Народној скупштини, Пети конгрес је донео одлуку да Партијска управа и Управа Главног радничког савеза путем штампе, зборовна, предавања и конференција упознају раднике са значајем радничког законодавства и захтевима социјалне демократије.⁶³

Непосредно после завршетка Конгреса објављена је и заједничка одлука Главне партијске управе и Главног радничког савеза у којој се радницима препоручивало да одржавају по могућности сваки дан конференције и предавања како би се радници припремили за протестне зборове и демонстрације које Партија намерава да изведе у јесен исте године.⁶⁴

У току друге половине 1907. и прве половине 1908. године одржале су партијске и синдикалне организације у Београду низ предавања, конференција, зборовна посвећених овом питању. Поред Д. Туцовића, Н. Дивца, Д. Лапчевића, Ж. Ђурковића, Аце Павловића, као предавачи или референти појављује се неколико радника иначе активних у радничком покрету: Алберт Фирт, Илија Милкић, Крста Јовановић, Никола Николић, Радисав Урошевић, Благоје Брачинац, Јевта Ничевић и Иван Чоловић. Последња тројица били су ђаци ове школе. У notiцама објављеним у *Радничким новинама* у којима се најављују њихова предавања увек се наглашава да су они слушаоци радничке школе и да ће предавање одржати у присуству наставника и ђака школе коју посећују.⁶⁵ Можемо претпоставити да су та предавања улазила у редован план рада и да су представљала проверавање знања стеченог на курсу.

Поред тога, слушаоци ове школе учествовали су и на другим предавањима, зборовима и конференцијама на којима се расправљало о значају синдикалних организација, општинским изборима, наступајућим задацима, прослави Првог маја⁶⁶, проверавајући на тај начин знање стечено у школи и истовремено узимајући активног учешћа у дневним задацима политичке и економске борбе социјалне демократије.

Покушај оснивања диспутног клуба 1907. године

Истовремено са припремама око оснивања сталне радничке социјалистичке школе на седници Главне партијске управе 26. новембра 1907. године покренуто је први пут питање о потреби оснивања диспутног клуба, када је Драгиша Лапчевић, полазећи од тога да се потребе Партије у развијању људи не могу задовољити само шко-

⁶¹ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ ССДП, 10. IX 1907.

⁶² РН 25. X 1907.

⁶³ *Историјски архив КПЈ*, т. III, Београд, 1954, 80.

⁶⁴ РН 30. VI 1907.

⁶⁵ РН 1. III 1908, 6. III 1908, 13. III 1908, 3. IV 1908.

⁶⁶ *Хронологија напредног радничког и ослободилачког покрета Београда*, Београд 1960, 494, 53—56.

лом, предложио да се оснује „диспутни клуб“ који би могао радницима пружити више знања него сама школа.⁶⁷

У доношењу одлуке Партијска управа није била сложна. Душан Поповић, Аца Павловић, Таса Милојевић и Сава Ковачевић сматрали су да „диспутном клубу, који би обухватио ширу масу, нема места и да не би донео жељене резултате“. Према њиховом мишљењу, требало је „јача и тежа теоретска питања из социјализма“ популаризацију у партијским организацијама.⁶⁸

Интересантан је одговор Драгише Ђурића председнику Главне партијске управе који га је, пошто није присуствовао састанку седнице, писмено упознао са одлуком Главне партијске управе о оснивању клуба.⁶⁹ У писму Драгиша Ђурић обавештава Д. Лапчевића да се не може примити поверене партијске дужности због тога што сматра да би се оснивањем диспутног клуба спречио правилан развитак радничке школе. Уколико би Партијска управа остала при томе да оснује клуб, он предлаже следеће:

- „а) да би требало диспутни клуб довести у извесну органску везу са самом школом — да он из ње израсте, да се он појави као њена неминовна појава;
- б) да се са развијањем школе и он све више и више развија, тако, да кад школа исцрпи њен истакнути програм, да је, тада, диспутни клуб, у пуном смислу те речи, замени — као извесна виша инстанција у даној правци.“⁷⁰

Поред тога он сматра да би посао око организовања клуба требало поверити друговима који су већ ангажовани за рад у школи, те да Партија и Раднички савез изађу на први партијски конгрес са предлогом „да се формира извесна самостална просветна институција — радничка школа у којој би се радничке генерације позитивно просвећивале и припремале за стваран рад на општим културним добрима, тј. за остварење социјалистичких идеала“.⁷¹

У два маха стављала је Главна партијска управа на дневни ред разматрање одговора на писмо Драгише Ђурића.⁷² Из записника Главне партијске управе не види се какав је став заузет у овом питању. Средином фебруара донесена је одлука да клуб организују др Недељко Кошанин, Живота Ђурковић, Драгиша Ђурић, Лука Павићевић и Никола Николић.⁷³ До реализације овога предлога није дошло. У току дискусије о оснивању клуба вршене су озбиљне припреме за оснивање једне сталне партијске школе постављене на много ширим основама, која би активним партијским и синдикалним радницима омогућила да знатно прошире и обогате своје знање из социјалдемократске теорије и праксе.

Неслагање Душана Поповића са стварањем диспутног клуба, изражено у току дискусије, не би се могло ни у ком случају објаснити тиме да је он био против ширег теоријског образовања које би добро

⁶⁷ Према предлогу Драгише Лапчевића, клуб је требало да организују др Ђурић, Д. Поповић, В. Стојановић, С. Ковачевић, Ж. Ђурковић, Н. Николић и Ј. Никачевић. (ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ, ССДП, 26. XI 1907.)

⁶⁸ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ ССДП, 26. XI 1907. — Ова замисао реализована је први пут тек 27. II 1911. године, када је Душан Поповић, у организацији социјалистичке организације ССДП „Палилула“, за чланове организације одржао предавање „Јозеф Дицген, филозоф пролетаријата“. (РН 24. II 1911, 28. II 1911.)

⁶⁹ Против предлога гласали су А. Павловић, М. Перкић и С. Ковачевић. (ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ ССДП, 26. XI 1907.)

⁷⁰ ИРПС, СДП, 65а, Записник заједничке седнице ГПУ ССДП, и Контролне комисије, 10. XII 1907, приложено писмо Драгише Ђурића.

⁷¹ Исто.

⁷² ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ ССДП, 2. I 1908.

⁷³ Исто, 18. II 1908.

организован диспутни клуб могао да пружи; на крају он је и гласао за предлог. Душан Поповић је у више махова наглашавао потребу изучавања марксизма: — „Наши другови из интелигенције мало читају. Потребно је много више студија па да се човек упозна са једном тако компликованим и строгима научним системом као што је то економска, историјска и филозофска марксдова теорија. Десет пута пак више студије потребно је онима који хоће да коментаришу и примењују марксизам. Без тога ми ћемо давати само к а р и к а т у р е м а р к с и з м а.“⁷⁴ Његов став о начину даљег теоријског усавршавања може се наслутити и из његовог писма Димитрију Туцовићу, поводом одлуке Д. Туцовића да прекине студије у Берлину и врати се у земљу. Д. Туцовића да прекине студије у Берлину и врати се у земљу. Очигледно је да је он „уздигнути културни свет“ и „додир са знатним личностима из редова моћне немачке социјалне демократије“⁷⁵ сматрао најбољим диспутним клубом. С друге стране, он је био свестан немогућности спајања једног практичног рада, који је у датим српским приликама тражио пуног човека, са једном студијом марксизма. У истом писму он се жали: „Ја сам тако желео време од године-две повучености и нарочито, тада на интелектуалном развоју [...] ја сам био апсорбован радом те врсте, који тешко да допушта какво самообразовање [...] Верујеш ли [...] и кад сам, ове године у редакцији радио, нисам последње месеце ни *Форверца* читао; о *Neue Zeit*-у и већ научној литератури не вреди ни говорити!“⁷⁶

Питање даљег усавршавања у теоријском погледу руководећег кадра Српске социјалдемократске партије остало је до краја постојања исте отворено.

Стална партијска школа 1908—1912. године

О питању оснивања једне сталне партијске школе, покренуто од стране Главне партијске управе, Контролне комисије и предавача претходне радничке социјалистичке школе 1907—1908. године, требало је у априлу месецу 1908. године да расправља Шести конгрес Српске социјалдемократске партије.⁷⁷

Обично се у хисториографији одлуке донесене на Шестом конгресу везују за име Димитрија Туцовића, који се тих дана, почетком априла 1908. године, вратио из Берлина у Србију, вођен потребом покрета у којем је поново, после кратког затишја, дошло до нових идеолошких несугласица и унутарпартијских сукоба.⁷⁸ Партија је преживљавала озбиљну кризу. Нагло је опао број и чланова Партије и синдиката, а у самом вођству покрета дошло је до низа сукоба између Драгише Лагчевића, Тасе Милојевића, Недељка Дивца, Живка Топаловића, Душана Поповића и других. Овде је најбоље дошла до изражаја стварна идеолошка незрелост целокупног руководства, и Партије и синдиката, које је решење свих проблема везало за повратак Димитрија Туцовића, који је имао, ауторитетом своје личности, да унесе ред у организацију и окупи оне исте људе који се до јуче нису слагали, да заједнички на конгресу претресу низ важних питања као и да даље руководе српском социјалном демократијом. Тако је, на пример, Душан Поповић 3. априла исте године писао Д. Туцовићу: „Што се мене тиче, ја са задовољством ишчекујем време када

⁷⁴ Душан Поповић. Приказ књиге Милоша Јанковића, Један лист из историјске наставе, *Избрани списи*, Београд 1951, 139.

⁷⁵ Писмо Душана Поповића Димитрију Туцовићу, 10. IV 1908, *Организовани радник* 20. XI 1924.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ 18. II 1908.

⁷⁸ АРПЈ, Рег. бр. 15, писмо Д. Туцовића Таси Милојевићу.

ћемо опљунути у дланове и започети један солидан рад. А то ће време скоро доћи. Ја га везујем за твој повратак амо.⁷⁹

Међутим, Душан Поповић је добро запазио да последица, како он сам каже, моралне кризе која је завладала у врховима покрета, није била само последица личних сукоба између вођа покрета него да је била „рефлекс стања самог покрета“⁸⁰.

Крајем марта и почетком априла објављен је у *Радничким новинама* низ чланака у којима су се разматрала основна питања о којима је конгрес требало да расправља. Конгрес је имао не само да да оцену рада партијске управе у протеклом прекиду него и да укаже на грешке, уколико их је било у раду, као и да процени социјалне и политичке прилике у којима се налазила Партија, размотри њеног бројно стање и њену борбену способност, начин и обим агитације, усмене или писане, распрострањање социјалистичке штампе и литературе, јачање организација бројно и свешћу, материјално снажење Партије, питање рада на селу и, што је за нас у овом тренутку најважније, питање отварања једне сталне социјалистичке школе која не би била намењена „широкој маси“, већ њеним учитељима, агитаторима социјалистичког покрета.⁸¹

Да би партија у целини а њене месне организације понаособ могле одговорити задацима који су у главним цртама били прецизирани у горенаведеним чланцима, било је потребно не само много истрајности него и много теоријски образованих радника агитатора. Мали, свакодневни практични агитаторски рад, свакодневна борба са организованим противником захтевали су много већу меру социјалистичког и општег знања него што су имали синдикални и партијски функционери не само у унутрашњости него и у Београду. Искуство стечено у досадашњем раду уверило је и Партијску управу и Главни раднички савез да је школу потребно уредити као сталну установу⁸² у којој би радници изучавали марксистичку теорију, с једне стране, ради правилног схватања марксизма и добијања аргумената буржоаских теорија а, с друге, ради вођења успешне политичке борбе. Колико је Партијска управа поклањала важности оснивању једне такве радничке социјалистичке школе види се и из већ наведеног чланка објављеног у уводнику *Радничких новина*: „Када би овај Конгрес и само то питање успешно свршио, сем других такође важних питања, имали бисмо пуно разлога да тврдимо да је његов рад био врло користан за даље развијање нашег покрета.“⁸³

На Шестом конгресу Српске социјалдемократске партије, одржаном средином априла 1908. године, са 48 против 18 гласова донесена

⁷⁹ Писмо Душана Поповића — Димитрију Туцовићу, 3. IV 1908. године, *Организовани радник* 16. XI 1904.

⁸⁰ У већ цитираном писму Димитрију Туцовићу од 3. IV 1908. Душан Поповић је писао: „Не треба затворити очи пред једним фактом, који је, истина, непријатан али који се исто тако, сам од себе неће уклонити: наш пролетерски елемент живи претежним делом под социјалним и економским погодбама које су толико мизерне да га по његовом класном положају готово изједначају са лумпенпролетеријатом, а да, у сваком случају, код сваког човека из радног народа стварају сокачку идеологију. Е, тај муљ од пролетерског елемента покуљао је у наше редове после 29. маја. Наш мали, али бистри социјалистички поточић, набујао је као после нагле кише, у једну брзу, плаху и валовиту реку, која је почела импоновати противнику, а још више плашити га. Али смо, исто тако, и ми имали разлога плашити се. Наше снаге биле су незнатне и слабе да би ту бујицу могле упутити у тихо али дубоко и сигурно корито класне социјалистичке акције [...] А колико се могло није се учинило. Уместо да се плива уз воду пустило се низ бујицу.“ (Исто.)

⁸¹ РН 29. III, 1. IV, 3. IV, 10. IV 1908.

⁸² РН 10. IV 1908.

⁸³ Исто.

је одлука о установљењу социјалистичке школе у Београду. Та одлука у целини гласи:

„Стално развијање радничког социјалистичког покрета носи у себи и потребу за непрестаним увећавањем снага, које се покрету стављају у службу као организатори и агитатори. Са јачањем наших синдикалних и политичких организација не иде упоредо и увећавање ових снага, те се данас осећа врло знатна оскудица у њима. Стога Шести конгрес Српске социјал-демократске странке ради систематског школовања социјалистичког подмлатка установљава социјалистичку школу у Београду.

Наставни програм школе, време њенога трајања, поделу на курсеве, распоред и избор предмета израдиће Партијска управа у договору са Главним радничким савезом, а они ће се бринути и за материјално обезбеђење школе.“⁸⁴

Ова одлука практично значи да досадашње школе не само мењају име него да се бивше радничке школе институционализују и да иницијатива Радована Драговића, Димитрија Туцовића и осталих улази у редован програм партијске активности. У одсудним моментима, у тренуцима партијских криза, Партија се као некада 1904. и 1905. године поново враћа проблему класног просвећивања радника и наводи на мисао Димитрија Туцовића да у програм школе унесе посебан курс о синдикалном покрету на коме ће он изложити своје погледе о овом питању.⁸⁵

Димитрије Туцовић, који је на Шестом конгресу изабран за секретара Партије, посветиће, као некада Радован Драговић, велику пажњу партијској школи и изграђивању кадра агитатора који ће радити на реализацији одлука донесених од стране Главне партијске управе и Главног радничког савеза. Потребна за већим бројем агитатора указала се већ средином године када су Партијска управа и Раднички савез, захваљујући повољним политичким приликама у земљи (парламентарна криза, стављање на дневни ред Народне скупштине најновијег пројекта Закона о радњама), донели одлуку да се акција у свим радничким организацијама усредсреди на захтеве за опште право гласа, остварење радничког законодавства и радничког осигурања. За време дискусије о начину упознавања партијских и синдикалних организација са овим задацима Димитрије Туцовић је истакао да би много корисније било да се, уместо одржавања једне конференције у Београду, у поједина места пошаљу агитатори који би, остајући тамо један или више дана, више користили политичком и синдикалном покрету. Истовремено, он је нагласио да је потребно „створити што више агитатора“, којих је иначе врло мало у покрету.⁸⁶

Нешто раније, 27. јуна 1908. године, Туцовић је на седници Главне партијске управе предложио да се одмах приступи припремама за отварање школе, да се обрати пажња на израду програма и избор слушалаца (школу да посећују они радници којима ће она збиља ко-

⁸⁴ *Историјски архив КПЈ*, т. III, 82.

⁸⁵ Поводом покушаја анархосидикалистичке групе Симе Марковића да преко крагујевачког *Радника* изнесу своја схватања као рада групе око *Социјалиста* Димитрије Туцовић је 11. VIII 1908. године писао Драгиши Лапчевићу: „Виде ли како се распреда полемика са *Радником*. *Социјалист*’ чујем, концентрише снаге, спрема алманах, спрема друга издања и томе слично. Ја то не узимам озбиљно; али осећам да је потребно посветити *Радничке новине*’ почешће и питањима тактике и теорије. Треба осветлити и новом аргументацијом поткрепити уверење о потреби и синдикалне и политичке борбе у наших људи који су се колико толико уздигли до самосталног суђења о тим стварима. Том би задатку требало поглавито посветити и она предавања о којима смо разговарали. — О томе ћемо се имати још да споразумемо.“ (Оригинал писма налази се код сина Драгише Лапчевића Властимира Лапчевића.)

⁸⁶ ИРПС, СДП, 65а, Записник зеједничке седнице ГПУ и ГРС, 5. VI 1908

ристити, као и да се омогући радницима из унутрашњости да исту посећују), да се изабере наставнички колегиј и да се уведе школарина. Туцовићев предлог био је усвојен, с тим да се о плаћању школарине решава на једној од идућих седница. За наставнике су били одређени: Драгиша Лапчевић, др Драгиша »урић, др Недељко Кошанин, Димитрије Туцовић, Аца Павловић, Душан Поповић, Живота Ђурковић, Недељко Дивац и Таса Милојевић.⁸⁷

О истом питању решавано је поново у јесен 1908. године на заједничкој седници Главне партијске управе и Контролне комисије, кад асу, после краће дискусије, донесене следеће одлуке:

1. да школа почне рад 6. октобра;
2. да наставници израде и штампају програм наставе;⁸⁸
3. да право похађања школе имају само организовани радници;
4. да се уведе школарина у износу од 0.50 дин. месечно и да се од плаћања ослободе незапослени радници;
5. да се прегусти наставницима да уреде администрацију и финансирање школе;
6. да школа буде под контролом Главне партијске управе;
7. да се уочи почетка рада, 5. октобра, изврши свечано отварање школе, поздравни говор да одржи др Н. Кошанин;
8. да се од београдске општине тражи локал за школу.⁸⁹

На дан отварања школе одржан је код „Коларца“ јавни збор на којем је, као што је било предвиђено, говорио др Н. Кошанин.⁹⁰ Школа је завршила рад 29. јануара 1909. године⁹¹.

Мада је, као и све претходне школе, школа основана крајем 1908. године имала више карактер годишњих курсова (циклус предавања трајао је само једну школску годину и поново се обнављао са незнатним изменама или допунама у идућој години), Партија је гледала на школу као једну целину. Није се очекивало да школа да „брзе и одмах осетне резултате“, али се сматрало да је она најуспешнији начин да се код слушалаца, у првом реду организатора и агитатора радничког покрета, којима је ова школа и била намењена, развије правилан метод анализе и расуђивања да би могли остварити правилну револуционарну акцију. Тек тада ће за раднике праћење листова, посећивање предавања и слушање реферата, читање социјалистичких књига имати више користи.⁹²

Програм радничке социјалистичке школе објављен је у *Радничким новинама* 23. септембра 1908. године и обухватао је следеће основне курсеве:

- А. Економија, наставник др Драгиша Ђурић,
- Б. О развију организма, наставник др Недељко Кошанин,
- В. Утопијски и научни социјализам, наставник Душан Поповић,
- Г. О синдикалном покрету, наставник Димитрије Туцовић,
- Д. Заштитно радничко законодавство, наставник Аца Павловић,
- Ђ. Социјална демократија и њена тактика, наставник Живота Ђурковић,

⁸⁷ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице ГПУ ССДП, 27. V 1908.

⁸⁸ Туцовић је предлагао да се у *Радничким новинама* штампају поједине главе или изводи из предавања са чиме се није сложио Н. Кошанин тврдећи да је наставницима, с обзиром на време којим располажу, немогуће да предавања одмах припреме за штампање. (ИРПС, СДП, 65а, Записник заједничке седнице ГПУ и Контролне комисије ССДП, 15. IX 1908.

⁸⁹ ИРПС, СДП, 65а, Записник заједничке седнице Главне партијске управе и Контролне комисије ССДП, 15. IX 190—.

⁹⁰ РН 7. X 1908.

⁹¹ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 26. I 1909; РН 29. I 1909.

⁹² РН 4. XI 1940.

Е. Комунална политика, наставник Таса Милојевић,
Ж. Из професионалне хигијене, наставник Недељко Дивац.⁹³

А. **ЕКОНОМИЈА**. I део. Опште напомене. — Разматрање главних момената из развика привреде. — Метод и помоћне науке. — Литература: — II. део. Реални услови за развика привреде. — Подела материјала: а) привредна производња; б) привредни саобраћај; ц) привредна дистрибуција и д) комуникација. — III. део. Материјалистичко гледиште на историју; Значај привреде уопште за културу и њен развика за преисторијско, историјско и после историјско доба. — Резиме целокупног посматрања.

Б. **О РАЗВИЋУ ОРГАНИЗМА**. Религија и наука. — Постанак земље и организма као подлога развића. — Прилагођавање и наслеђе: правац променељности организма. — Теорија о органском развићу: а) из области систематске и упоредне анатомије; б) из области индивидуалног развића; в) из области животињске и биљне географије. — И човек је само један члан у низу органскога развићања. — Дарвинова теорија о постојању нових природних врста одабирањем у борби за живот. — Критика Дарвинове теорије. — Узроци променељности живих бића.

В. **УТОПИСКИ И НАУЧНИ СОЦИЈАЛИЗАМ**. Критички рационализам. — Утопизам. а) позитивни; б) анархизам. — Историјска школа. — Модерни социјализам.

Г. **О СИНДИКАЛНОМ ПОКРЕТУ**. Појава синдиката, карактеристика и задаци њихови. — Несоцијалистички и социјалистички синдикати: Енглеска, Немачка, Француска, Данска, Русија. — Једна паралела између енглеског, немачког и француског синдикалног покрета. — Основи тактике у синдикалној борби. — Синдикати и класна борба пролетаријата. — Синдикати и капитализам. — Односи између партије и синдиката.

Д. **ЗАШТИТНО РАДНИЧКО ЗАКОНОДАВСТВО**. I Општи део. Појам и историја заштитног радничког законодавства. — Заштита радника и напредак индустрије. — Буржоазија и социјална демократија према законској заштити радника. — Заштитно радничко законодавство и политичка и синдикална борба. — Међународна заштита радника. — II део. Из специјалног дела. Радно време: а) нормални радни дан; б) ноћни рад; в) прековремени рад; г) паузе за време рада; д) рад недељом. Експлоатација деце; ученичко питање; законска заштита деље радне снаге. Заштита жена и младежи на раду.

Ђ. **СОЦИЈАЛНА ДЕМОКРАТИЈА И ЊЕНА ТАКТИКА**. Општи развика друштва и његове тенденције. — Капиталистичко друштво и његов склоп. — Посебни интереси класа. — Радничка класа као социјални фактор. — Услови и тежње борбе радничке класе. — Политички захтеви радничке класе. — Социјална демократија и држава: а) њен однос према војсци; б) њен однос према религији; в) њен однос према својини, породици и праву. — Средства за остварење циљева социјалне демократије: а) опште право гласа; б) парламент; в) законодавство. — Социјална демократија и интернационала: а) историјски; б) задаци садашњости и блиске будућности. — Социјална демократија и буржоаске партије.

Е. **КОМУНАЛНА ПОЛИТИКА**. I. Општи део: Социјална демократија и комунална политика. II. Посебни део: Општинска радничка политика: Социјална комисија и правна помоћ. — Општинска Берза рада. — Помоћ у беспослици. — Радничка класа и Лицитације. — Општина и социјално законодавство. — Општина и њени радници. — Синдикати и општина.

Ж. **ИЗ ПРОФЕСИОНАЛНЕ ХИГИЈЕНЕ**. Хигијена уопште и разлике између индивидуалне и социјалне хигијене. Обољење и умирање по појединим областима рада (металској, текстилној, рударској, каменорезачкој, кожарско-прерађивачкој итд.) као посредни и непосредни узроци томе. Опште и социјалне хигијенске мере за умањивање умирања радника у појединим областима рада. Заштита жене и детета. Досадашњи успеси

⁹³ У *Радничким новинама* дате су тезе појединих курсова и ми их доносимо у целини:

радничке борбе на пољу социјалне и индивидуалне хигијене и изгледи у будућности. (РН 23. IX 1908.)

Требало је да се одржи око 90 часова, и то: из економије 20, о развићу организма 10, утопијског и научног социјализма 8, о синдикалном покрету 8, заштитног радничког законодавства 11, социјалне демократије и њене тактике 13, комуналне политике 9, професионалне хигијене 11. Међутим, у току наставе дошло је до померања часова, неки курсови нису завршени, или нису уопште одржани, као нпр. курс из професионалне хигијене, па је првобитни план био донекле измеђен. Осим тога школа је завршила рад месец дана пре времена. (ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 26. I 1909, РН 6. XII 1908, 30. XII 1908, 8. I 1909, *Историјски архив КПЈ*, т. III, стр. 106.)

У првом делу програма, могло би се рећи у његовом теоријском делу, поред предавања из политичке економије и утопијског и научног социјализма у која су била укључена сва основна питања о друштву, обухваћена су предавања из природних наука — о развићу организма, што значи да су предавачи који су састављали програм водили рачуна да се код слушалаца развије поглед на свет у складу са основама марксистичке филозофије. Програм тих предавања, које је држао биолог др Недељко Кошанин, био је у складу са схватањима Маркса и Енгелса који су у Дарвиновим (Darwin) открићима о развићу организма нашли потврду за своје дијалектичко схватање света. Из чланака објављених у теоријском часопису *Борби* види се да је Кошанин не само добро познавао тај проблем него да је и своја предавања држао у складу са гледиштима марксизма. И језик и стил чланака указује на доброг предавача и популаризатора тада веома напредних схватања у биологији.⁹⁴

У другом делу програма, у његовом практичном делу, обухваћена су предавања из оних предмета који су били део свакодневне борбе социјалне демократије. У темама ових предавања налазимо готово сав програма социјалне демократије као и захтеве што их социјална демократија, као практична странка, ставља држави и друштву, те тиме доприноси испуњавању својих крајњих циљева.

Нарочито су била значајна предавања о синдикалном покрету Димитрија Туцовића. Тезе изнесене на овом курсу Туцовић је касније обрадио у освом реферату о јединству покрета који је поднео Деветом конгресу Српске социјалдемократске партије 1911. године.⁹⁵ Од коликог је значаја било решење овог питања, које је било једно од најчешћих разлога размимоилацења унутар Партије, види се и по томе што је расправљање овог питања испуњавало значајан период унутрашњег развоја и живота српске социјалне демократије. Покренуто, према речима самог Димитрија Туцовића, још у доба када су „организације тек улазиле у једну одређену форму и одређен међусобни однос“⁹⁶, оно се провлачило непрестано кроз конференције, зборове, штампу и конгресе да би тек Девети конгрес ССДП привео крају дискусију о овом питању доносећи резолуцију о јединству покрета под насловом: „Једна централна инстанција за све опште, класне акције покрета“. Када се ово има у виду, онда одржавање предавања о овим питањима, на курсу који је био намењен синдикалним и партијским руководиоцима, има неоспорно велики значај, јер је од правилног схватања овог питања зависило у великој мери и правилан развој радничког покрета Србије.

⁹⁴ *Дарвинизам и ламаркизам, Борба* књ. IV, 1911, 364; *Основни проблеми модерне биологије, Борба*, књ. I 1910, 12, 130, 288.

⁹⁵ Према одлуци ИВ конгреса ССДП, реферат је штампан у збирци „Синдикалне библиотеке“, бр. 5 у издању Социјалистичке књижаре, 1914. године. Тезе предавања одржаних на школи, логично не обухватају резолуцију о јединству покрета.

⁹⁶ Д. Туцовић, *Јединство покрета*, Београд 1914. 3.

Од не мањег значаја била су предавања Аце Павловића о заштитном радничком законодавству. Циљ предавања је био да се слушаоци упознају са суштином захтева социјалне демократије у погледу законске заштите радника који су омогућавали заштиту радника за време рада и на тај начин ограничавали њихову експлоатацију од стране послодавца. Српска социјална демократија је уопште посвећивала доста пажње обавештаваљу радника о овим питањима, о питањима „најсветијих права и интереса пролетаријата“ полазећи од тога да „пролетаријат само борбом стиже победи“; а да би био спреман за ту борбу, потребно је да познаје одређене чињенице и начин како да их употреби.

Предавања из курса о социјалној демократији и њеној тактици имала су не само теоријски него и практични значај. Она су упознавала слушаоце са развитком друштва и тенденцијама његова развитака уопште као и са начином и методом борбе Српске социјалдемократске партије, њеним политичким захтевима, средствима за остварење њених циљева. Расправљањем ових питања и упознавањем слушалаца са њима омогућавано је свесно учење чланова Партије и синдиката, којима су ова предавања била намењена, у изрази, утврђивању и спровођењу партијске акције и тактике.⁹⁷

Из плана предавања комуналног курса види се да су углавном обрађена основна питања из комуналног програма социјалне демократије уопште. Српска социјална демократија није имала разрађен комунални програм, али је овом питању посвећивала доста пажње, јер је од 1906. године редовно са успехом активно учествовала у општинским изборима.

Предавања из професионалне хигијене такође су имала практични значај, јер су упознавала слушаоце са проблемом законске заштите радника, тј. правима и интересима радника везаним за ову проблематику. Сви ови проблеми улазили су у план борбе социјалне демократије за доношење Закона о радњама.

Почевши од курса о синдикалној проблематици и завршавајући научним предавањима о органском свету, предавања сачињавају једну органску целину и имају за задатак „да код радника створе једно социјалистичко гледиште на питања теорије и свакодневне праксе, да их науче једном методу теоријског мишљења и практичног деловања и да им пруже једну заокружљену целину социјалистичког схватања друштва, света“⁹⁸.

У другој школској години (1909/10⁹⁹ програм је био донекле измењен. Поред курсова који су улазили у програм прве године (политичка економија, биологија, научни социјализам, комунална политика¹⁰⁰, синдикална теорија и пракса), држао је Драгиша Лапчевић

⁹⁷ Интересантна је била дискусија Животе Ђурковића на VII конгресу ССДП о 2 члану Статута ССДП (чланови могу бити лица која усвајају програм, статут и тактику Партије, раде на њеном снажењу и плаћају одређен члански улог). Док је Туцовић сматрао да „социјална демократија мора имати једну тактику, као што има један програм и једне принципе“, Ж. Ђурковић био је мишљења да је реч тактика у чл. 2 „излишна“, јер је појам растегљив, неодређен. Као услов члановима партије треба ставити усвајање програма и статута; то је оно чему се сви морају покоравати и у чему се сви морају слагати. Тактичка питања су такве природе, да се о њима могу имати разнолика мишљења.“ (РН 26. V 1909.)

⁹⁸ РН 23. IX 1908.

⁹⁹ Школа је почела рад 5. X 1909. године и требало је да траје до краја фебруара 1910. (РН 26. IX 1909.)

¹⁰⁰ Због премештаја у Крагујевац Таса Милојевић је одржао само неколико часова. Место њега држао је часове Драгиша Лапчевић. (РН 29. X 1909.)

предавања из историје социјализма у Србији, док је Живко Топаловић предавао основе права.¹⁰¹

¹⁰¹ Курсови из политичке економије (предавач др Драгиша Ђурић), биологије (предавач др Недељко Кошанин), научног социјализма (предавач Душан Поповић), синдикалне теорије и праксе (предавач Димитрије Туцовић) одржавани су једанпут недељно за време трајања школе, остали курсови (историја социјализма у Србији — предавач Драгиша Лапчевић и основи права — предавач Живко Топаловић) трајали су 1—2 месеца. (РН 26. IX 1909.)

У програм нису ушли курсови о заштитном радничком законодавству, социјалној демократији и њеној тактици и професионалној хигијени. Курс из синдикалне теорије и праксе био је намењен синдикалним и партијским функционерима.¹⁰²

Програм треће школске године (1910/11)¹⁰³ обухватао је следеће курсове:

1. Радничка и социјална хигијена, предавач Недељко Дивац,
2. Начела социјалне демократије, предавач Душан Поповић,
3. Кривични и грађански законик с обзиром на раднике, предавач Аца Павловић,
4. Историја француске револуције, предавач Здравко Тодоровић,
5. Политичка економија, предавач др Драгиша Ђурић,
6. Синдикати и Закон о радњама, предавач Драгиша Лапчевић,
7. Из природних наука, предавач др Недељко Кошанин.¹⁰⁴

Међутим, у извештају Главне партијске управе Деветом конгресу ССДП наводи се да није одржан курс из политичке економије, затим курсови о синдикатима и Закону о радњама и из природних наука.¹⁰⁵ Нејасно је зашто је програм те године толико сужен. Поред тога, предавања Аце Павловића трајала су само неколико часова.¹⁰⁶

Истовремено са почетком рада треће школске године (1910/11), држао је Димитрије Туцовић специјални АГИТАТОРСКИ КУРС који је био намењен „спремању и усавршавању“ одређеног броја партијских и синдикалних функционера — социјалистичких агитатора.¹⁰⁷ Курс је улазио у редован план рада радничке социјалистичке школе.

Текстови предавања сачувани су у брошури *Социјалдемократски агитатор*, који је 1911. године издала Социјалистичка књижара под насловом *Србија — рај сиромашна човека! у огледалу социјалистичке критике*¹⁰⁸. Књига садржи 14 поглавља у којима је Димитрије Туцовића покушао први пут да у целини расветли различите облике привредног и политичког живота Србије.¹⁰⁹ На основу званичних података и примера из свакодневне праксе, Туцовић је дао јасну и документовану слику политичког и привредног живота Србије крајем XIX и почетком XX века, идући у статистичким подацима конкретно до 1910. године, Он је овде, увек имајући у виду слушаоце курса, односно читаоце брошуре, изложио политичку и привредну проблематику Србије тога времена упоређујући Србију са развијеним европ-

¹⁰² РН 29. X 1909.

¹⁰³ Према одлуци Главне партијске управе, школа је отпочела рад 8. XI 1910. (РН 4. XI 1910.)

¹⁰⁴ РН 4. XI 1910.

¹⁰⁵ *Историјски архив КПЈ*, т. III, стр. 190.

¹⁰⁶ РН 16. XI 1910.

¹⁰⁷ *Историјски архив КПЈ*, т. III, стр. 190; РН 4. XI 1910.

¹⁰⁸ Д. Туцовић, *Социјалдемократски агитатор*, Београд 1911. XII + 176.

¹⁰⁹ *Социјалдемократски агитатор* био је подељен на следећа поглавља: 1. Позив агитатора, 2. Говорничка вештина, 3. Порезу, 4. Буџет, 5. Царина, концесије, монополи, 6. Политика одржања, 7. Стајања војска, 8. Државни дугови, 9. Пропадање народа, 10. Опadaње народне исхране, 11. Опadaње народне снаге, 12. Положај радника, 13. Продирање капитализма, 14. Социјална демократија.

ским земљама и дајући на крају сваког поглавља став Српске социјалдемократске партије према одређеним питањима.

Овим предавањима пружио је Димитрије Туцовић слушаоцима потребне податке који су им омогућавали да схвате конкретан проблем и да о њему, служећи се фактима изнесеним у брошури и литературом датом на крају сваког поглавља, држе предавања и конференције.¹¹⁰ То је у ствари био и основни разлог за издавање једне овакве брошуре, јер се осећао општи недостатак потребне приручне литературе за образовање кадрова, а нарочито литературе овога типа која би на начин приступачан слушаоцу или читаоцу обухватила основна питања за чије је решење социјална демократија била заинтересована. *Социјалдемократски агитатор* постао је, према речима Драгише Лапчевића, нека врста „трбника“ социјалдемократских агитатора.¹¹¹

Програм IV, последње године рада социјалистичке школе¹¹² био је следећи:

1. Политичка историја Европе у XIX веку, наставник Раде Илић,
2. Природне науке, наставник др Недељко Кошанин,
3. Политичка економија, наставник Душан Поповић,
4. Из теорије и праксе радничког покрета, наставник Димитрије Туцовић,
5. Нешто из културне историје и социологије (развитак приватне својине, породице и државе, по Енгелсу), наставник др Драгиша Ђурић,
6. Практична упутства о томе како треба читати, правилно писати, говорити, рачунати и тд., наставници Здравко Тодоровић и Живота Милојковић.¹¹²

Као што се види, програм је у односу на прву и друге године битно измењен. Поред курсова из политичке економије, природних наука и теорије и праксе радничког покрета на који улазе у програм готово свих година, јављају се потпуно нови курсови: политичка историја Европе IX века, нешто из културне историје и социологије и практична упутства како треба читати, правилно писати, говорити и рачунати. Интересантно је да „практични курс“ улази тек у програм четврте године. Текст не треба схватити буквално. Мисли се на спремање слушалаца за практични рад — припремање реферата за конференције и зборове, припремање предавања, израда статистичких извештаја, вођење благајне и уопште припремање радника за самосталан практични рад. Потреба одржавања једног оваквог курса може се схватити ако се има у виду велика агитациона и пропагандистичка делатност Партије у протеклом периоду. У Београду је само у другој половини 1910. и првој половини 1911. године одржано 114 збора, конференција, предавања на којима су у већини случајева говорили радници.¹¹⁴

Необично је важно истаћи да је Димитрије Туцовић у оквиру теме „Теорија и пракса радничког покрета“ одржао предавања на

¹¹⁰ У поглављу „Говорничка вештина“ Д. Туцовић је дао слушаоцима неколико упутстава из реторике, условима који су потребни да би један агитатор у улози референта или предавача имао успеха. Не одбацујући мисао да је лепа форма и течност у излагању једна од најлепших одлика доброг говорника, Туцовић даје предност садржају, јер успех доброг говорника првенствено зависи од чињеница којима говорник располаже и правилног разумевања истог.) Д. Туцовић, *Социјалдемократски агитатор*, 8—9.)

¹¹¹ Драгиша Лапчевић, *Социјалдемократски агитатор*, Борба, књ. IV, год. 1911, 149—150.

¹¹² Школа је почела 3. X 1911. (РН 26. IX 1911, 1. X 1911.)

¹¹³ РН 26. IX 1911.

¹¹⁴ Извештај Главне партијске управе X конгресу ССДП, Београд, 1914, 23.

тему — „Реформа и револуција“¹¹⁵ Тезе предавања нису сачуване. Може се прегноставити да је садржај предавања одговарао иначе познатом ставу Димитрија Туцовића о овом питању, израженом још на предавању одржаном поводом избијања револуције у Русији 1905. године.¹¹⁶

Идејно-политички правац предавања, односно оријентација целокупног програма била је одређена не само одлукама Партијске управе, односно програмом који је она одобравала, него и саставом наставног кадра. Другим речима, општи правац и општи обим политичког образовања замишљен је у Главној партијској управи, али су свакако његов најпресуднији садржај, односно његова конкретизација у тумачењу основних поставки научног социјализма, тј. прилаз проблема и њихова обрада зависили од квалитета усвојених научних знања којима су поједини предавачи располагали, од њиховог метода у раду, педагошких способности да пренесу знање на слушаоце, али и од квалитета слушалаца које су имали пред собом, при чему је важну улогу играло предзнање слушалаца и степен њихове партијске загрејаности за проучавање ове проблематике.

Кад се улога предавачког кадра посматра из овог угла, односно кад се из овог угла гледа на квалитет знања који су предавачи преносили на слушаоце, у извесном су степену значајне евентуалне разлике у њиховим гледиштима које су се морале одразити у њиховој интерпретацији материје коју су предавали. Другим речима, састав предавачког кадра је неоспорно вршио и одређен специфичан утицај на даљи развој слушалаца.

Од Радована Драговића, као јединог наставника на школи 1903/04. године, Драговића, Туцовића, Лапчевића, наставника 1904/05. години, Лапчевића и Кацлеровића у 1906/07, школске 1907/08. године долазимо до групе наставника који ће углавном одржавати предавања до 1912. године; то су били: Драгиша Лапчевић, Димитрије Туцовић, др Драгиша Ђурић, Аца Павловић, др Недељко Кошанин, Таса Милојевић, Здравко Тодоровић, Душан Поповић¹¹⁶ Живко Топаловић,

Недељко Дивац, Живота Милојковић, Живота Ђурковић, Раде Илић. Већина ових наставника били су чланови Главне партијске управе или Главног радничког савеза. Једино је Раде Илић, професор историје, нешто доцније пришао социјалној демократији и није имао у покрету истакнуту улогу. Др Кошанин и др Ђурић били су доценти на Филозофском факултету. У партијским извештајима не постоје подаци да је неко од ових предавача примао посебан хонорар за ову активност. Они су, углавном, били ангажовани на другим местима, у редакцији *Радничких новина*, уколико су били професионални партијски радници или у својој струци где су имали обезбеђена примања.

У целини узев, сав рад ових школа-курсова почевши од 1903. године био је под директном или индиректном контролом Главне партијске управе, која је свој рад координирала са Управом Главног радничког савеза. У првим почецима радом школе руководио је сам предавач, у конкретном случају 1903. године Радован Драговић. Доцније се појављује звање благајника и ревизора школе¹¹⁷ који редовно

¹¹⁵ РН 10. XI 1911.

¹¹⁶ РН 2. III 1905.

¹¹⁷ Милица Ђ. Топаловић, један од ђака ове школе, наводи у својим успоменама да је Душан Поповић био најбољи наставник и да су га ђаци највише волели, јер је излагао живо и интересно. (Милица Ђ. Топаловић, Успомени Душана Поповића, *Радничке новине*, 23. XII 1938.) Исто мишљење делили су и остали савременици. (М. Ј. Требињац, *Наш највећи новинар*, *Радничке новине*, 26. II 1919; Павле Павловић, *Успомена на Д. П.*, *Радничке новине*, 26. II 1919.)

подносе извештаје о раду школе Главној партијској управи.¹¹⁸ Међутим, тек је Шести конгрес Српске социјалдемократске партије јасније прецизирао обавезе Главне партијске управе и Главног радничког савеза. У одлуци Конгреса каже се да Партијска управа у договору са Главним радничким савезом одређује наставни програм школе, време њеног трајања, поделу на курсове и избор предмета.¹¹⁹ Ове одлуке спроводила је Главна партијска управа преко наставничког колегија на кога је пренела своје компетенције. Секретар школе подносио је извештаје Партијској управи, која се је старала о материјалном обезбеђењу школе.¹²⁰

Немамо података колико је чланова Партије или синдиката стварно похађало радничку социјалистичку школу 1908—1912. године, нити колико је њих исту завршило.¹²¹ Уопште, подаци су врло оскудни. Само се у извештају Главне партијске управе Седмом конгресу ССДП каже да је у школској 1908/09. години одржано 50 часова на којима је присуствовало 965 слушалаца и да је број слушалаца на разним курсовима био различит, да се кретао између 20 и 80.¹²²

Према условима за упис у почетку су примани за слушаоце само организовани радници, чланови Партије или синдиката. Школске 1909/10. године могли су се уписати и неорганизовани радници, али само уз дозволу одређеног наставника.¹²³ Оваква пракса задржана је све до краја трајања школе, мада се увиђало да би било корисније да синдикалне и партијске организације шаљу одређен број радника. У том циљу се и у извештају Главне партијске управе Седмом конгресу препоручује новој управи „да се постара да школу посећују нарочито они радници који стоје на челу организација, а којима је социјалистичка школа тако потребна“, као и да се уз помоћ синдикалних центара омогући извесном броју радника из унутрашњости

¹¹⁷а РН 29. XII 1907.

¹¹⁸ Записник II 25. II 1908.

¹¹⁹ *Историјски архив КПЈ*, т. III, 82.

¹²⁰ Записник III 1908, 15. IX 1908, 18. XII 1908; РН 27. II 1910, 4. XI 1910.

¹²¹ Према сећању Шавла Павловића, следећи радници били су Ђаци радничке социјалистичке школе 1908—19012. године: Иван Чоловић, словослагач, Стојан Максимовић, словослагач, Драга Преодојевић-Стефановић, књиговезачка радница, Драгутин Буквић, опанчарски радник, Лаза Стефановић, столарски радник, Влада Богдановић, кројачки радник, Васа Крстић, кројачки радник, Павле Павловић, абајијски радник, Јанко Николић, трговачки помоћник, Софија Леви, радница у Маркарници, Радисав Јанаковић, обалски радник, Рисантије Јовановић, браварски радник, Илија Зечевић, трезијски радник, Сима Ребрић, фарбарски радник, Милан Вујковић, обућарски радник, Милош Тимотић, коферџијски радник, Петар Љујић, словослагач, и Димитрије Ђорђевић, словослагач. Првих десет радника определило се 1920. године за Комунистичку партију Југославије. (Аутор рада добио је ове податке од Павла Павловића 25. VII 1966. године.)

Са сигурношћу можемо рећи да су следећи радници били ђаци ове школе, јер о њима говоре савремени извори: Мил. П. Крстић, берберски радник (*Радничке новине*, 3. XII 1911), Светозар Ђорђевић, молерски радник (*Радничке новине*, 13. X 1909), и Радомир Стојиљковић, дрводељски радник. (РН 19. IX 1911.)

У својим успоменама Драго Буквић (ИРПС. Мемоарска грађа, Окружни комитет Ужице), и Милица Ђ. Топаловић (Милица Ђ. Топаловић, *Успомени Душана Поповића, Радничке новине*, 23. XII 1938) наводе да су били ђаци радничке школе 1908—1909.

¹²² Извештај Главне партијске управе VII конгресу ССДП, *Историјски архив КПЈ*, т. III, 106. — Према Трили Кацлеровићу, за школу се пријављивало од 150 до 400 слушалаца док ју је просечно похађало 70. (АИРПС. Мемоари Т. Кацлеровића, 34.) Драго Буквић, један од слушалаца школе, такође тврди да је у почетку било 50—60 слушалаца, али да се је касније тај број смањио, јер је похађање школе, поред редовног рада било напорно. (ИРПС, МОКУ, 1, 228.)

¹²³ РН 26. IX 1909.

да посећују школу.¹²⁴ Нешто раније, 27 .маја 1908. године, секретар Главне партијске управе Димитрије Туцовић изричито је захтевао да се донесе одлука да школу посећују само они радници којима ће она збиља користити, те да се омогући вреднијим радницима из унутрашњости да посећују школу „како би при повратку користили покрету у месту из кога су дошли“.¹²⁵ До горњег захтева Туцовићевог дошло је и због тога што су се пред отварање школе многи радници обратили Главнијој партијској управи са питањем да ли би могли добити посао у Београду за време рада школе, како би је могли посећивати. На седници Главне партијске управе, на којој је Д. Туцовић реферисао о овим писмима, донесена је одлука да се Партијска управа обрати за мишљење појединим синдикатима.¹²⁶ Нисмо могли утврдити да ли је нешто учињено у конкретном случају; пре се може претпоставити да није било неких резултата и да је из тога разлога следила препорука новој Партијској управи.

На податке о наплаћивању уписнине од слушаца наилазимо тек у 1908. години, када је на седници Главне партијске управе Д. Туцовић предложио да се одреди извесна школарина да би слушаоци озбиљније схватили похађање школе. Мада управа није била једнодушна о овом питању — Кошанин је сматрао да то средство колико год привлачи и интересује утолико одбија од школе — донесена је одлука да се од слушаца наплаћује уписнина од - динара.¹²⁷

Првих година часови су одржавани у просторијама радничке касине или у некој од кафана коју су користиле синдикалне или партијске организације за одржавање предавања, конференција, и збора. Од 1906. године часови су редовно одржавани у Теразијској основној школи.¹²⁸

Једно од питања које је остало отворено до краја трајања радничке социјалистичке школе било је питање објављивања предавања. Нарочито је Д. Туцовић настојао да се „ради континуитета, и ради савеснијег спремања предавања“ од стране наставника предавања обраде и објаве, те да се поједине главе или изводи из предавања у почетку штампају у *Радничким новинама*.¹²⁹ Он је сам, за време одржавања Агитаторског курса, давао слушаоцима на посебним таблицама текстове појединих предавања која је 1911. године објавио у посебној књизи.¹³⁰ Према речима Д. Туцовића, непосредан повод како за одржавање курса тако и за израду ових табачића дало му је „толико пута поновљено и проверено запажање у практичном партијском раду: да би многи наш агитатор из радничке средине и по својој духовној уздигнутости и одређености свог социјалистичког

¹²⁴ Извештај Главне партијске управе VII конгресу ССДП, *Историјски архив КПЈ*, т. III, 106.

¹²⁵ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 27. V 1908.

¹²⁶ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 15. IX 1908.

¹²⁷ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 27. V 1908, 15. IX 1908, 22. IX 1908.

¹²⁸ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 15. IX 1908; РН 2. XI 1906, 18. XII 1907, 29. XII 1907, 7. X 1908, 26. IX 1909, 4. XI 1910, 26. IX 1911, 8. X 1911.

¹²⁹ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 15. IX 1908.

¹³⁰ Д. Туцовић, *Социјалдемократски агитатор*, Београд 1911. — У уводном делу Туцовић је дао преглед опште социјалдемократске литературе објављене у издању ССДП и преглед „непартијске литературе“ уз напомену да је треба врло критички читати. (Д. Туцовић, *Социјалдемократски агитатор*, 8—9.)

схватања могао да се далеко више поуздања и успеха развија своју агитациону делатност кад би имао при руци прибран и срећен онај материјал који људи налазе у статистикама, извештајима и осталим публикацијама и кад би имао пред очима један преглед развитака, узајамног утицаја и садашњег стања главних области живота¹³¹. У том циљу давао је и после сваког поглавља преглед литературе, што је слушаоцима курса а и читаоцима књиге омогућавало да се коришћењем исте детаљније упознају са изложеним проблемима.¹³²

Питање редовног долажења на часове и редовног праћења наставе морала је Партијска управа у неколико наврата да ставља на дневни ред. Међутим, мора се имати у виду да је после вишечасовног тешког физичког рада, редовног рада у партијским или синдикалним организацијама (раније смо већ нагласили да су слушаоци школе били великим делом раднички функционери) било врло тешко редовно пратити предавања која су се одржавала од 8—10 часова увече. Често су часови прекидани и због заузетости наставника, одржавања ванредних партијских седница¹³³ или одласка на одслужење војне вежбе, што је нарочито био чест случај у 1911. години, када једно време нису одржавана предавања ради одласка на војну вежбу Д. Туцовића, Р. Илића и Д. Ђурића.¹³⁴ Осим тога, ђаци и наставници узимали су живог учешћа у свим акцијама Партије и синдиката (припреме за конгресе, агитација за време општинских и скупштинских избора, одржавање предавања, конференција, зборови и др.). Тако су на пример редовно померани часови за време предизборне агитације, што је било разумљиво, с обзиром на ширину ангажовања Партије у општинским и скупштинским изборима и потребу да се у предизборној борби ангажују изграђени, социјалистички образовани радници.¹³⁵

Школа је редовно радила све до 2. јануара 1912. године, када су, према решењу Главне партијске управе, предавања прекинута услед потребе да се предавачки кадар и слушаоци ангажују око припрема за ванредни конгрес Партије као и ради рада на припремању општинских избора.¹³⁶ Како су непосредно после тога почели балкански ратови, сво је практично значило крај радничке социјалистичке школе, јер је покушај настављања рада у 1914. години омело избијање првог светског рата.¹³⁷

Радничке Социјалистичке школе у унутрашњости

Истовремено са постојањем радничких социјалистичких школа у Београду оснивале су у периоду између 1904—1914. године месне партијске организације у заједници са месним синдикалним већима повремене радничке школе—радничке социјалистичке курсеве у

¹³¹ Д. Туцовић, *Социјалдемократски агитатор*.

¹³² Д. Туцовић је 1911. године објавио у часопису *Борби* чланак по насловом: *Како треба студирати социјализам?* Чланак није био намењен слушаоцима школе, али нам омогућава да истакнемо настојања Д. Туцовића да пружи радницима-почетницима „веома потребна упутства“ шта и којим редом да читају социјалдемократску литературу. Овде је он, у кратким цртама, на основу рада Ота Бауера „Како треба студирати партијски програм?“ (*Der Kampf* за 1908. годину, бр. 3 и 4) и на основу примедаба Карла Кауцког на исти (*Die Neue Zeit* за 1908. годину, бр. 20), обрадио тај проблем за српског читаоца дајући одговарајућу литературу на српском језику. (*Борба*, књ. IV, 1911, 463—466.)

¹³³ РН 30. XI 1911, 14. X 1911.

¹³⁴ РН 13. X 1911, 20. X 1911, 29. X 1911, 12. XI 1911, 14. XI 1911, 3. XII 1911.

¹³⁵ РН 20. XI 1910, 23. XI 1910, 4. I 1912.

¹³⁶ РН 4. I 1912.

¹³⁷ *Извештај Главне партијске управе X конгресу ССДП*, Београд 1914,

Крагујевцу¹³⁵, Шапцу¹³⁹, Јагодини¹⁴⁰, Смедереву¹⁴¹, Нишу¹⁴², Лесковцу¹⁴³, Ваљеви¹⁴⁴, Лазаревцу¹⁴⁵, Зајечару¹⁴⁶, Ужицу¹⁴⁷, Параћину¹⁴⁸, Пироту¹⁴⁹,

¹³⁸ Вид. нап. 160—69.

¹³⁹ Школу је основала месна партијска организација 15. IX 1904. године. (ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице Главне партијске управе ССДП, 1. XI 1904, (РН 6. XI 1904, 3. XI 1904, 27. XI 1904.) На конференцији свих синдикалних пододбора 30. X 1904. године донесена је одлука да се пододбори постарају да што више радника посећује школу. (РН 3. XI 1904.) Одржавана су предавања на којима је тумачен социјалдемократски програм, начела социјалне демократије и синдиката. (РН 6. XI 1904.) Школа се назива и I социјалдемократски курс. (РН 27. XI 1904.)

Првог јула 1906. године основало је синдикално веће „синдикалну школу“ у коју се пријавило 60 ђака. Предавања је држао учитељ Милош Јанковић. (РН 20. VII 1906.) Према сећању Васе П. Микића, поред М. Јанковића предавања су држали и други синдикални руководиоци а од интелектуалаца Пера Тасић, учитељ.) *Глас Подриња* 15. I 1954.

¹⁴⁰ Школа је основана у јесен 1904. године. Предавања је држао Андра Живковић, док је метод наставе и програм био исти као у школи Радована Драговића. (РН 6. X 1904, 20. X 1904; ИРПС, Мемоари Т. Кацлеровића, 34.)

По одобрењу партијске организације, основао је секретар партијске управе Бора Младеновић 30. V 1906. „школу на којој је тумачен социјалдемократски програм“. Школа је била под контролом Партијске управе. До 6. маја било је уписано 15 радника. (РН 6. V 1906. Школа је постојала и 1910. године. (*Историјски архив КПЈ*, т. III, стр. 190.)

¹⁴¹ Нејасно је да ли је у Смедереву у току 1904. године дошло до оснивања радничке школе. Наиме, на седници Главне партијске управе, 24. X 1904, донесена је одлука да се пише партијској организацији да оснује школу. (ИРПС, СДП, 65, Записник седнице главне партијске управе ССДП, 24. X 1904.

Смедеревска партијска организација доносила је у два маха, 1905. и 1912. године, одлуку о оснивању радничке школе у којој би се спремали агитатори за рад у Смедереву и околини. Немамо података да ли је дошло до оснивања ових школа. (РН 19. X 1905, 19. I 1912.)

¹⁴² Почетком децембра 1904. године основала је нишка партијска организација школу у којој су једанпут недељно одржавани часови из синдикалног покрета и објашњаван програм социјалне демократије. (РН 9. XII 1904; ИРПС, Мемоари Т. Кацлеровића, 34. (У школу се, поред осталих радника, уписало 15 радника из пододбора кројачких радника. (РН 18. XII 1904.)

¹⁴³ Крајем 1905. године месна партијска организација у Лесковцу основала је прву „социјалистичку школу“. Оснивачи су били Тоста Л. Стефановић-Ерсеновски, столарски радник и Танасије Миљковић, судски приправник. (РН 26. X 1905; ИРПС, Мемоари Т. Кацлеровића, 34.)

Лесковачка социјалистичка организација основала радничке школе и 1907. и 1908. године. Прва је почела са радом 1. I 1907. Предавачи су били Танасије Миљковић, адвокат и Душан Ф. Димитријевић, агент механичар. (РН 2. I 1907.) „Школа предавања“ почела је рад 17. VIII 1908. године. Предавања су одржавана у кафани „Централ“ а упис је био бесплатан. (РН 14. VIII 1908.)

¹⁴⁴ Средином (13. VII 1908) јула месеца 1908. године основала је месна партијска организација „партијску школу“ у Ваљеви. Упис су вршили Новак Белчић, абаџијски радник, и Њока Стојиљковић, лимарски радник. Предавач је био З. Исаиловић, учитељ. (РН 12. VII 1908.)

У Ваљеви је постојала радничка школа и у периоду између 20. V 1910. и 1. V 1911. године. (*Историјски архив КПЈ*, т. III, 190) као и 1912. године када је имала 20 слушалаца. (*Исто*, 276.)

¹⁴⁵ „Курс са слободном дискусијом“ отворила је лазаревачка партијска организација јуна месеца 1910. године. Предавања су одржавана три пута недељно и обрађивана су основна питања социјализма. (РН 17. VI 1910.)

¹⁴⁶ У Зајечару је отпочела рад „социјалистичка школа“ 14. XI 1910. Предавања је похађало 28 радника из готово свих пододбора који су постојали у Зајечару. (РН 16. XI 1910, 25. XI 1910.)

¹⁴⁷ Месна партијска организација у Ужицу је 1. V 1911. године основала „партијску школу“. (РН 4. V 1911.) Нејасно је да ли се у извештају Главне партијске управе IX конгресу ССДП мисли на ову школу или је постојала и у 1910. години. (*Историјски архив КПЈ*, т. III, 190.)

Прокупљу¹⁵⁰, Пожаревцу¹⁵¹ и Неготину¹⁵². Иницијатива за отварање ових социјалистичких курсова, назив који у свим случајевима најбоље одговара, долазила је од стране Главне партијске управе. У току 1904. године, у неколико наврата, на седницама Главне партијске управе, приликом дискусије о извештајима месних партијских организација, уочена је потреба оснивања оваквих школа.¹⁵³ То је наглашавано и преко штампе.¹⁵⁴ Та потреба осећала се више у унутрашњости него у самом Београду, где је рад и синдикалних и партијских организација био готово под непосредном контролом Партијске управе, док је веза Партијске управе са месним организацијама у унутрашњости била доста нередовна. Партијска управа, поред најбоље воље, није могла, нарочито у прво време, и из материјалних разлога и ради недостатка кадрова, да успостави са месним организацијама у унутрашњости чвршћу и редовнију везу нити одговори на многобројне захтеве месних организација и пошаље предаваче и референте на њихове зборове, конференције и предавања. Међутим, задаци партијских организација у том погледу тачно су прецизирани у правилима ме-

¹⁴⁸ Школа је постојала у периоду између 20. V 1910. и 1. V 1911. године. (*Историјски архив КПЈ*, т. III, 190.)

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ У Прокупљу је кратко време радила школа у 1911. и 1912. години. Године 1911. одржана су 4 часа са 8 посетилаца и 1912. такође 4 часа са 6 посетилаца. (*Историјски архив КПЈ*, т. III, 276, табела II, РН 3. I 1912.)

¹⁵¹ Према сећању Немање Томића, у Пожаревцу је основана прва радничка школа 1906. године. Предавања су држали њаци социјалисти који су и састављали програм који је обухватао 20 тема и закључак у којем је требало да се обради Комунистички манифест и партијски програм. То је био наставни план за нижи течај партијске школе. Био је предвиђен и виши течај, за који је такође био израђен план. Програм је обухватао између осталог и следеће теме: материјалистичко схватање историје, историја развитка породице, приватне својине и државе, античка, феудална и модерна класна владавина, структура модерног друштва, Марксова теорија вредности итд. Нормално, после неколико одржаних часова школа се угасила сама од себе, јер је било разумљиво да радници нису могли пратити овакав програм. (Немања Томић, *Око оснивања ССДС у Пожаревцу*, *Реч народа*, Пожаревац 3. VII 1953; Т. Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу и срезу пожаревачком до првог светског рата*, Пожаревац 1956, 68, 69.)

Према сећању Трише Кацлеровића и Јосифа Фердинанда, формирана је у Пожаревцу по завршетку балканских ратова радничка школа која је радила све до почетка првог светског рата. Према Јосифу Фердинанду, школу је редовно похађало 40 слушалаца. Предавања су држали наизменично Милош Требињац и Раде Вујић, који је био руководилац школе. Ђаци ове школе били су Властимир Павловић Царевац, Брана Гојковић, Влада Павловић Владика, Воја Вујовић (доцније секретар Комунистичке омладинске интернационале. (ИРПС, сећања Јосифа Фердинанда, нерегистровано; ИРПС, Мемоари Трише Кацлеровића, 34.) У архивским материјалима и штемпи немамо података о овој школи. Почетком 1914. године одржавало је партијско и синдикално веће „опште конференције са предавањем“. Предавачи су били наставници гимназије Љуба Радовановић и Милош Требињац. (РН 3. III 1914), те сећање Јосифа Фердинанда морамо примити са извесном резервом.

¹⁵² Одлука о установљењу „партијске школе“ у Неготину донесена је на скупштини месне партијске организације 14. I 1908. године. Предавања су држали Антоније Урошевић и Драгутин Николић. (РН 31. I 1908.)

¹⁵³ ИРПС, СДП, 65а, Записник седнице главне партијске управе ССДП, 24. X 1904, 10. X 1904.

На седници Главне партијске управе 24. X 1904. године донесена је одлука да Р. Драговић пише пожељној партијској организацији да за организоване раднике оснују школу. До образовања школе није дошло него је донесена одлука да се одржавају недељна предавања из историје радничке борбе и друштва у вези са социјалдемократским програмом, а доцније ако се јави довољан број слушалаца да се оснује радничка школа (РН 26. I 1905; ИРПС, СДП, 65а.)

¹⁵⁴ РН 6. X 1904, 9. XII 1904, 24. I 1906, 25. X 1907, 10. IV 1908.

сних партијских организација, која су усвојена на Другом конгресу ССДП. Наиме, чланови 2. и 3. изричито стављају у дужност месним организацијама „да свима средствима која им стоје на расположењу, зборовима, конференцијама, курсевима, штампом, личним обавештењем итд [...] врше пропаганду за учење научног социјализма у смислу програма партије и чл. 1 статута [...] да приређује зборове, предавања, дискусије о политичким, економским и научним питањима [...] проширују број социјалистичких агитатора и да их постичу на рад [...]“¹⁵⁵ Утолико се више постављао проблем школовања одређеног броја најактивнијих радника, партијских и синдикалних функционера, који би могли на терену не само да тумаче програм Партије него и да га спроводе у дело извршавајући конкретне задатке које им је тај програм постављао. На жалост, Главна партијска управа, мада свесна да ће „способност странке да врши своје задатке бити утолико већа уколико је више маса радничка упозната са циљем и начином борбе социјалне демократије“¹⁵⁶, могла је својим организацијама само да препоручи оснивање школа, али није могла да обезбеди и помоћ при њиховом одржавању. Ту су се месне организације, остављене саме себи, сукобљавале са низом проблема, од којих је недостатак предавача био и остао, за цело време постојања Партије, главни разлог непостојања тих курсова и краткотрајност истих, уколико је долазило до њиховог оснивања.

Интересантно је напоменути да је 1909. године, на иницијативу једне групе рударских радника, дошло до оснивања социјалистичког курса у селу Рутевцу недалеко од Алексинца. У току три месеца, од априла до јула, одржаване су једанпут недељно конференције на којима је у циљу „припремања за политичко организовање“ прерађиван програм Српске социјалдемократске партије.¹⁵⁷

Подаци о раду ових курсова више су него оскудни. Тако се, на пример, у извештајима партијских управа Деветом и Десетом конгресу ССДП само у два маха говори о постојању таквих школа у унутрашњости. У извештају Деветом конгресу се само каже да су у периоду између 20. јуна 1910. и 1. маја 1911. године партијску школу имале организације у Ваљеви, Јагодини, Параћину, Пироту и Ужицу.¹⁵⁸ Други податак који се односи на период од 1. јуна 1911. до 31. децембра 1913. године је потпуно неодређен. Ту се само констатује да је поред партијске школе у Београду у унутрашњости „у неколико места на томе послу рађено“, те да се школе нису могле одржавати за време балканских ратова.¹⁵⁹

Нешто више података имамо о раду повремених социјалистичких курсова у Крагујевцу, где је крајем августа или почетком септембра 1904. године, по узору на школу Радована Драговића, основана по методу наставе и програму слична школа. Предавач је био Триша Кацлеровић.¹⁶⁰ Но убрзо је ова школа замењена недељним предавањима¹⁶¹, да би поново почела да ради 22. децембра исте године. Часови су одржавани два пута недељно: понедељком — из области синдикалне проблематике, док је четвртком тумачен програм социјалне демократије. Настојало се да школу у прво време обавезно посећују радници из свих пододбора, тако да би, по завршетку школе, могли преузети све послове синдикалних организација и успешно руководити њиховим радом.¹⁶²

¹⁵⁵ Правила месних партијских организација, *Историјски архив КПЈ*, т. III, 53.

¹⁵⁶ Исто, 58.

¹⁵⁷ РН 2. V 1909.

¹⁵⁸ *Историјски архив КПЈ*, т. III, 190.

¹⁵⁹ Исто, 277.

¹⁶⁰ РН 6. X 1904; *Радник* 4. IX 1904, 20. XI 1904. 5. III 1904.

¹⁶¹ РН 6. X 1904.

¹⁶² *Радник* 20. XI 1904, 4. XII 1904.

Као што је било предвиђено, „вечерња синдикална школа“ наставила је рад и у идућој години. Одлуку о оснивању школе донело је синдикално веће. Посећивање часова било је обавезно за чланове синдикалних управа.¹⁶³ Не знамо колико је ова школа радила, али средином марта поново почиње рад „стална радничка школа“.¹⁶⁴ Нејасно је какав је карактер имала, да ли је по свом програму представљала нешто ново или се податак односи на синдикалну школу која је, као што је било уобичајено, после краћег прекида продужила да ради.

Крајем новембра 1906. године партијска организација и синдикално веће поново оснивају „социјалистичку школу“ са циљем да чланове синдиката и Партије упозна са економским и политичким програмом социјалне демократије. Поред економског курса, који је био сличан програму београдске „Агитационе школе“ из исте године, слушаоци су проучавали две тада неоспорно најпопуларније књиге — *Начела социјалне демократије* од Карла Кауцког (Карл Каутску) и *Тумачење социјалистичког програма* од Бруна Шенлака (Сцхонлацк).¹⁶⁵ Немамо других података о раду ове школе нити о њеном трајању.

Крајем 1909. године намеравала је партијска организација да оснује социјалистичку школу у којој би се на неколико курсова радници спремали за агитаторе. Међутим, одустало се од првобитног плана те је образован само један социјалистички курс на коме је Таса Милојевић држао предавања о основним принципима социјализма. Курс је почео са радом 18. XII 1909.¹⁶⁶

У јесен 1911. године на иницијативу партијске организације и синдикалног већа отворена је „партијска школа“.¹⁶⁷ Она је израсла из редовних недељних предавања¹⁶⁸ а као последица знатног јачања синдикалних и партијских организација и појаве једног дела социјалдемократски оријентисаних интелектуалаца који су били у могућности да држе предавања. Није сачуван програм школе. Из писма Љубе Радвановића Димитрију Туцовићу види се само да је он предавао историјски материјализам.¹⁶⁹

Као што смо видели, и партијска организација и синдикално веће у Крагујевцу, свесни преимућства школе над предавањима (организација и дисциплина у раду, уредност у посећивању, близак додир слушаца са предавачем), оснивају од самог почетка постојања Партије повремене социјалистичке курсове, школе. Колико је у томе организација успела, тешко је рећи, јер има мало сачуваних података. Слично је и са школама у другим местима. Може се претпоставити да су школе у унутрашњости, ма колико трајале, упознале бар један део радника са програмом и тактиком социјалне демократије и самим тим допринеле јачању синдикалних и партијских организација.

¹⁶³ Школа је требало да почне рад 15. IX 1905. (*Радник* 3. IX 1904.)

¹⁶⁴ Први час је одржан 20. III 1906. (*Радник* 11. III 1906, 18. III 1906; РН 18. III 1906.)

¹⁶⁵ Припреме за оснивање школе почеле су још у октобру месецу када су партијска и синдикална управа на заједничком састанку донеле одлуку да оснују школу. (*Радник* 25. XI 1906, 2. XII 1906, 23. III 1907, 28. X 1906.)

Програм школе био је следећи: 1. Класна подела, 2. Узроци беде радничке класе: а) лична својина средстава за производњу, б) мала надница, в) беспослица, г) дуго радно време, д) рђави услови рада; 3. Класна борба преко организације, Средства у борби: а) социјалистичко знање — свест, б) солидарност, в) дисциплина, г) тарифна политика, д) штрајк, њ) бојкот. (*Радник* 28. X 1906.)

Сви синдикати су били дужни да пошаљу спискове својих чланова који ће похађати школу и да воде рачуна о њиховом редовном доласку. (*Радник* 18. XI 1906, 25. XI 1906.)

¹⁶⁶ *Радник* 12. XII 1909.

¹⁶⁷ ИРПС, ЗДТ-201.

¹⁶⁸ РН 20. IX 1911.

¹⁶⁹ ИРПС, ЗДТ-201.

Гледајући на ову делатност као целину, може се тврдити да је Српска социјалдемократска партија од 1903—1912. године имала своје сталне једногодишње радничке социјалистичке школе у којима су политички образовани њени синдикални и партијски кадрови. Те школе су прошле одређени развојни пут да би 1908. године биле званично, одлуком Шестог конгреса Партије, конституисане у сталну радничку социјалистичку школу. При томе је посебно важно истаћи да је, у целини узев, сав рад ових школа, почевши од 1903. године, био под директном или индиректном контролом Главне партијске управе, која је свој рад координирала са Управом Главног радничког савеза.

Главна партијска управа спроводила је овај свој програм у праксу на мање-више успешан начин. Усвајајући у целости програм немачке социјалне демократије Српска социјалдемократска партија била је по свом програму и унутарњој организацији права европска социјалдемократска странка. Али отуда и једна од основних њених карактеристика — стална противуречност између њене стратегије и тактике, на једној страни, и услова средине у којима је дејствовала, на другој. Наиме, стратегија и тактика Српске социјалдемократске партије веома се тешко прилагођавала условима тадашње искључиво занатске и ситно сељачке производње. То се огледало и у културно-просветној делатности и у политичкој пропаганди. Отуда и сталан раскорак између њене теорије и праксе, између партијског програма и акције, између идеалних настојања у области просвећивања и њених резултата.

Радничке школе, које је Партија из године у годину оснивала, нису биле намењене широкој радничкој маси, већ њеним учитељима, социјалистичким агитаторима. Основни задатак ових школа није била акумулација знања у главама ученика, већ подстицање на самостално размишљање, усвајање правилног „метода мишљења и практичног деловања“, другарски однос између наставника и ученика, метод слободне измене мишљења на предавањима, одсуство оцене и сведоџби, јер таква школа не сме бити ништа друго већ саставни део борбе радничке класе за ослобођење, које може доћи само као дело самих радника.

Веома је занимљиво пратити програм школе почев од програма првог социјалдемократског курса па до једног израђеног програма партијске школе 1908. године. Из њих се види како су еволуирали, може се рећи, од првог програма практичног курса намењеног првенствено синдикалним агитаторима, до програма који предвиђа обраду богатог материјала из области научног социјализма и неопходних основних знања из природних наука и материје потребне за непосредну примену стечених теоријских знања у текућој борби радничке класе у Србији. Без обзира на садржај, који се из године у годину мењао и усклађивао према потребама датог момента или према могућностима Партије, битно је констатовати да је он одражавао опште ставове најнапреднијег дела Српске социјалдемократске партије у њеној теоријској и практичној делатности. То значи да је имао своје изворе првенствено у делима класика марксизма које су предавачи планирали и тумачили онако како су их схватили. У више махова су идеолошке несугласице унутар Партије тражиле да се у циљу превазилажења тих спорова, односно у циљу афирмисања водеће марксистичке фракције интензивно ради на идеолошком образовању основног партијског и синдикалног кадра како би се успешно могла завршити борба за консолидовање партијске политике. И није случајно да је баш Димитрије Туцовић држао редовно часове из синдикалне теорије и праксе да би обезбедио да основни партијски кадар добије здраве и јасне представе о програму Партије који треба спроводити у живот.

С обзиром на материјалне тешкоће слушалаца (потреба да се ради и учи истовремено, неограничено радно време, ниске наднице, редован агитациони рад у синдикалним и партијским организацијама и др.) и општи ниво знања слушалаца врло је вероватно да школа није одговорила свим оним захтевима које су организатори пред њу поставили и да се борила с низом сличних проблема који се јављају у проблематици масовног и специјализованог теоријског образовања.

Међутим, сви елементи указују на то да је ова делатност Српске социјалдемократске партије покренула низ активности које, у тако кратком временском размаку њеног деловања, нису могле у потпуности доћи до изражаја, али које ће у каснијем политичком животу наћи своје изразе и, на један начин, представљати изданке у чију су базу, већ с обзиром на континуитет у културној историји једне земље, уграђени напори које је Српска социјалдемократска партија уложила на овом плану.

Селма БРАВО

Zusammenfassung

Selma Bravo

SOZIALISTISCHE ARBEITERSCHULEN IN SERBIEN 1903—1914.

Zu Anfang des XX. Jahrhunderts erwies sich der Kapitalismus in Serbien ausgeprägter als Grundform der gesellschaftlichen Verhältnisse; es kam zu einer beschleunigten Schichtung auf dem Lande, zu einem Anwach der Städte und der Industrie und damit auch zu einer Steigerung der Arbeiterzahl. Die Arbeiterklasse Serbiens, die zu einem grossen Teil unmittelbar vom Lande rekrutiert wurde, materiell ungesichert und der rohen Ausbeutung des Frühkapitalismus ausgesetzt, war im Grunde genommen in kultureller Hinsicht rückständig und ungebildet. Als solche, stellte sie das Hauptelement, welches der am 20. Juli 1903. gegründeten Serbischen Sozialdemokratischen Partei, die Massenbasis zu ihrer weiteren Entwicklung und Tätigkeit liefern sollte. Ausserdem forderten die mehrmals auftretenden ideologischen Unstimmigkeiten innerhalb der Partei, besonders aber die Frage der Verhältnisse zwischen Gewerkschaften und der Partei, um diese Streitigkeiten zu überwinden bzw. um die führende marxistische Fraktion zum Ausdruck kommen zu lassen, eine intensive Tätigkeit an der ideologischen Bildung des Grundkaders der Partei und der Gewerkschaften, um einem erfolgreichen Schluss des Kampfes um die Konsolidierung der Partei zu ermöglichen.

Aus diesen Gründen versuchte die Leitung der SSDP, durch Gründung sozialistischer Arbeiterschulen, das Problem der theoretischen Bildung und der Klassenaufklärung eines Teils der aktivsten Mitglieder der Partei und der Gewerkschaften zu lösen. In der vorliegenden Arbeit versuchte der Verfasser, auf Grund der ziemlich mangelhaften Materialien, die sich im Archiv des Instituts für die Geschichte der Arbeiterbewegung Serbiens befinden, sowie auf Grund der Arbeiterpresse, welche auch sehr wenig Angaben zur Rekonstruktion der Tätigkeit dieser Schulen, und besonders jener, die im Innern des Landes gegründet wurde, bieten, diese Bestrebungen der SSDP vom Jahre 1903 bis zum Jahre 1914. zu verfolgen.

Die Arbeit besteht aus drei Teilen. Der erste Teil umfasst die Tätigkeit der in Beograd in der Zwischenzeit von 1903 bis 1908 gegründeten Schulen. Während sich die ersten zwei, sog. Syndikalschulen, die vom ersten Sekretär der Partei, Radovan Dragović, gegründet un geleitet wurden, hauptsächlich mit der Ausbildung der Leiter der Gewerkschaften befassten, schenkte man seit 1906. gleichfalls Aufmerksamkeit der Ausbildung der Partei- und Gewerkschaftemitglieder. Das Programm dieser Schulen umfasste hauptsächlich die Bearbeitung des wirtschaftlichen und politischen Programms der Sozialdemokratie. Eine Ausnahme in dieser Hinsicht bildete die im Herbst 1907. gegründete Schule, deren Programm sich jenem der ständigen sozialistischen Arbeiterschule annähert. In diesem Teil der Arbeit schenkte der Verfasser besonders Aufmerksamkeit dem Versuch der Gründung eines Disputationsklubs, welcher einem Teil der Arbeiter eine breiter theoretische Bildung bieten sollte.

Im zweiten Teil der Arbeit wird die ständige sozialistische Arbeiterschule (1908—1912) behandelt, deren Gründung als eine Folge der Stärkung und der Entwicklung der Arbeiterbewegung, und besonders des Zuflusses der Proletarier massen in die sozialdemokratische Organisation stattfand. Das Programm dieser Schule, welches den Bedürfnissen oder den Möglichkeiten der Partei gemäss geändert oder adaptiert wurde, umfasste ausser den Vorlesungen aus der politischen Ökonomie, des utopischen und wissenschaftlichen Sozialismus und der Naturwissenschaften, fast alle Fragen, welche einen Teil des alltäglichen Kampfes des Sozialdemokratie bildeten, und zwar: Arbeiterschutzgesetzgebung, Theorie und Praxis der Gewerkschaften, Kommunalpolitik u.a. Da die ständige sozialistische Arbeiterschule nicht für die breite Arbeitermasse bestimmt war, sondern für ihre Lehrer, sozialistische Agitatoren, ermöglichte die Erörterung dieser Grundfragen und ihre Auslegung den Hörern eine bewusste Teilnahme der leitenden Grundkader an der Festsetzung und Durchführung der Aktion und Taktik der Partei.

Der dritte Teil umfasst die Tätigkeit der Arbeiterschulen im Inneren des Landes, wo von Zeit zu Zeit von der Stärke der Bewegung und der Verfügbarkeit der Vortragenden Kader abhängig, auf die Initiative der Hauptverwaltung der SSDP, mit dem gleichen Ziel, periodische Arbeiterschulen von kürzerer Dauer zwischen 1904 und 1914 gegründet wurden. Dem Verfasser gelang es nur teilweise, die Tätigkeit dieser Schulen bzw. Kurse auf Grund sehr mangelhaften Materialien darzustellen.